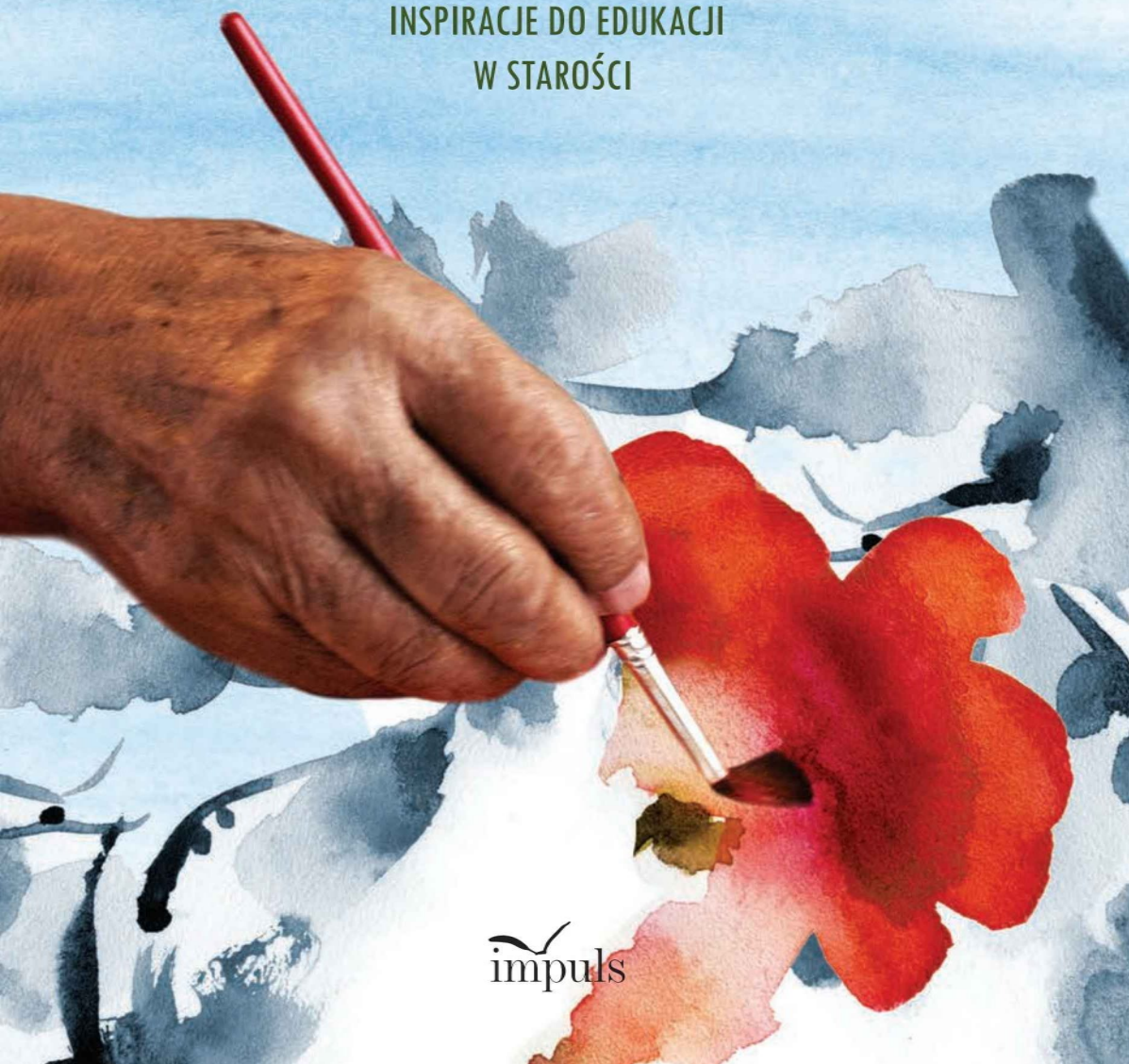

Norbert G. Piukła

P o c z u c i e **sensu życia** osób starszych

INSPIRACJE DO EDUKACJI
W STAROŚCI

Norbert G. Pikula

Poczucie sensu życia osób starszych

Inspiracje do edukacji w starości

impuls

Kraków 2015

© Copyright by Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2015
© Copyright by Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej,
Kraków 2015

Recenzenci:
prof. dr hab. Adam A. Zych
prof. dr hab. Mirosław J. Szymański

Redakcja wydawnicza:
Michał Chmiel

Opracowanie typograficzne:
Katarzyna Kerschner

Projekt okładki:
Ewa Beniak-Haremska

Wydanie książki zostało sfinansowane przez
Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie

ISBN 978-83-7850-787-1

Oficyna Wydawnicza „Impuls”
30-619 Kraków, ul. Turniejowa 59/5
tel./fax: (12) 422 41 80, 422 59 47, 506 624 220
www.impulsoficyna.com.pl, e-mail: impuls@impulsoficyna.com.pl
Wydanie I, Kraków 2015

Spis treści

Wstęp	7
Rozdział I	
Życie osób starszych w czasach zmiany społecznej	13
1. Osoby starsze wobec zmian społecznych	13
2. Jakość życia seniorów	27
2.1. Wskaźniki jakości życia	31
3. Charakterystyka potrzeb osób starszych	35
4. Ponowne odkrywanie sensu życia	43
5. Samotność i osamotnienie seniorów	52
5.1. Typy samotności i perspektywy jej ujmowania	56
5.2. Przyczyny i możliwości przekraczania samotności – w stronę poszukiwania sensu	61
6. Styl życia a aktywność edukacyjna seniorów	65
6.1. Zmiana społeczna a edukacja w starości	68
6.2. Edukacja formalna seniorów do aktywnego rozwoju przez całe życie	72
Rozdział II	
Metodologiczne podstawy badań własnych	79
1. Przedmiot, cel badań i problemy badawcze	79
2. Metody badań	83
3. Dobór próby i charakterystyka badanych osób	91
Rozdział III	
Poczucie sensu życia seniorów z Polski i Polonii Kanadyjskiej	95
1. Obecność i poszukiwanie sensu w życiu osób starszych	97
2. Relacje i intymność a sens życia osób starszych	121
3. Relacja do własnej starości i do Boga	136
4. Poczucie samotności a sens życia	148

Rozdział IV

Sens życia w starości – edukacyjne tropy	169
1. Wartość edukacji w starości	169
2. Aktywność edukacyjna osób starszych	172
3. Edukacja do sensu życia w starości	177
Podsumowanie	183
Summary	191
Bibliografia	197

Wstęp

Wiek XXI naznaczony jest coraz bardziej przyspieszającymi zmianami społeczno-kulturowymi. Przeobrażenia dokonują się tak na poziomie makro-, jak i mikrospołecznym. Rzeczywistość, która otacza współczesnego człowieka, niesie za sobą zarówno nieograniczone możliwości i szanse rozwoju, jak i zagrożenia istotnych sfer życia jednostki oraz grup społecznych. Zmiany w wymiarze osobowym implikują przekształcenia w całej strukturze społecznej. Do kanonu najistotniejszych przeobrażeń, a zarazem wyzwań współczesności, wpisuje się proces starzenia się społeczeństw. Można powiedzieć, że analogicznie do określenia XX wieku jako „stulecia dziecka”, wiek XXI można nazwać „stuleciem starości” (Zych, 2010, s. 171). Jest to efekt gwałtownego przyrostu osób starszych, których liczba wzrasta z roku na rok. Od ponad 25 lat w Polsce można zauważyć, że obok zmian politycznych, kulturowych, społecznych, ekonomicznych obserwuje się spowolnienie rozwoju demograficznego. Znajduje to swoje odzwierciedlenie w strukturze wiekowej Polaków, szczególnie zaś w zmniejszeniu dzietności przy jednoczesnym wzroście odsetka osób starszych oraz wydłużeniu ludzkiego życia. Z badań przeprowadzonych przez GUS (2014), wynika, że od 1990 roku w Polsce widoczny jest wzrost liczby osób po 65. roku życia w ogólnej strukturze ludności. Liczba ta zwiększała się sukcesywnie, by w 2013 roku mogła wynieść 5,7 mln. W 1989 roku procentowy udział osób w wieku 65 lat i więcej wynosił 10%, natomiast w przeciągu 24 lat (do końca 2013) odsetek zwiększył się do 14,7% (GUS, 2014).

Odnosząc się do powyższych danych, można powiedzieć, że istotny staje się fakt wydłużenia ludzkiego życia i zachodzącej polifromiczności w grupie osób starszych. Powiększająca się grupa najstarszych członków społeczeństwa nie jest jednorodna. Na przełomie lat wydłużyło się ludzkie życie i równocześnie zwiększył się odsetek ludzi po 80. roku życia. Z danych demograficznych wynika, że wśród subpopulacji seniorów najwyższy przyrost dotyczył osób po 80. roku życia. Liczba ta podwoiła się od 1989 i w 2013 roku wyniosła 1483 osoby. Zmiany w subpopulacjach będą dokonywać się do 2025 roku. Do tego czasu wzrośnie liczba „młodszej grupy osób starszych” (65–79 lat), natomiast będzie ubywało osób w wieku 80 lat urodzonych w latach 1934–1945. Pomimo umieralności 80-latków

grupa ta będzie się powiększać, ponieważ wiek ten zostanie przekroczony przez osoby urodzone w okresie powojennym. Istotne jest również to, że przeszło 59 tys. osób, które w 2013 roku miały 80 lat, ukończą 100 lat (GUS, 2014). Zachodzące zmiany demograficzne doprowadziły do sytuacji, w której to Polska znalazła się w takim momencie, że nawet wzrost liczby urodzeń nie gwarantuje zastępowalności pokoleń (GUS, 2014). Jak przewidują demografowie, proces wydłużenia ludzkiego życia będzie trwał nadal i w 2050 roku średni wiek mężczyzn wyniesie 81,1. Oznacza to, że wydłuży się on o ponad 9 lat w porównaniu do 2013 roku, natomiast kobiety statystycznie będą dożywały 87,5 lat.

Prognozy demografów utwierdzają badaczy nauk społecznych, zarówno teoretyków, jak i praktyków, że zasadne jest podejmowanie kwestii starzenia się społeczeństw jako wyzwania dla jednostki, grupy oraz całego społeczeństwa. Obecnie bardzo często na zjawisko starości czy ludzi starych patrzy się przez pryzmat produktywności oraz zagrożeń ekonomicznych. Wydłużenie wieku emerytalnego w Polsce, podobnie jak w większości państw europejskich, miało na celu zwiększenie mobilności na rynku pracy osób po 60. roku życia oraz „podreperowanie” budżetu państwa. Jak wskazują dane, istnieje duże prawdopodobieństwo, że w przyszłości pracująca mniejszość będzie utrzymywać niepracującą większość.

Ujmowanie starości wyłącznie przez pryzmat ekonomiczno-gospodarczy powoduje, że niezwykle trudno jest funkcjonować osobom starszym w społeczeństwie „płynnej zmiany”, w coraz bardziej powszechnej „kulturze instant”, wywołującej niejednokrotnie obawy i lęk przed tym, co nowe, zmienne i nieprzewidywalne. Panujące trendy kulturowe oparte na „życiu tu i teraz”, szybko, bez zastanowienia i refleksji nie są przyjazną rzeczywistością dla najstarszej grupy wiekowej. Niemniej jednak pomimo licznych niedogodności osoby starsze starają się wygospodarować dla siebie własne pole aktywności (fizycznej czy społecznej), prezentując tym samym pozytywne postawy wobec starości i podkreślając, że starość jest naturalnym, kolejnym okresem rozwoju człowieka, w którym można uczyć się, pracować, działać, rozwijać pasje i zainteresowania, dążyć do pełni własnego rozwoju. Oczywiście aktywna starość warunkowana jest licznymi czynnikami, wśród których najistotniejszymi wydają się: stan zdrowia, jakość i sposób dotychczasowego życia, bilans minionych lat, wsparcie społeczne, relacje z rodziną i otoczeniem, stopień i zakres zaspokojenia potrzeb wyższego rzędu. Postawy seniorów wobec schyłkowego etapu w znacznej części zależą od dotychczasowego życia oraz poczucia sensu życia i śmierci. Jednakże postrzeganie osoby starej wyłącznie w kategoriach ekonomicznych czy gospodarczych jest niezwykle krzywdzące, zniekształca bowiem obraz starości i zubaża możliwości, potencjał najstarszych członków grupy społecznej, umniejszając tym samym wartość jej życia.

Życie starszego człowieka jest równie cenne i wartościowe, jak każdego innego, w tym młodszego wiekiem. Umniejszanie jego wartości może doprowadzić do przekonania (również opinię społeczną), że życie po przekroczeniu wieku emery-

talnego nie ma innego sensu niż tylko „walka o przeżycie” lub wegetacja w oczekiwaniu na koniec. Dlatego też, aby zmienić obraz starości, sposób jej przedstawiania w przekazie medialnym, medialnego negatywnego wizerunku, pedagodzy, psycholodzy, socjolodzy dążą w swoich badaniach oraz praktycznych działaniach do zmiany postrzegania starości przez społeczeństwo. Ukazują oni optymistyczny obraz późnego wieku, przedstawiają pozytywne aspekty tej fazy życia wraz z całym bogactwem doświadczeń i dokonań człowieka. W zmianę oblicza starości z negatywnego na pozytywny wpisuje się również podjęta w niniejszej publikacji problematyka sensu życia osób starszych. Zdaniem Kazimierza Obuchowskiego (1972) potrzeba sensu życia, podobnie jak kontaktu emocjonalnego czy poznawczego, jest podstawową potrzebą człowieka także w podeszłym wieku. Życie człowieka ma sens wówczas, gdy realizują się w nim dalekosiężne cele, wartości oraz odczuwa się kontrolę nad ich przebiegiem. Józef Maria Bocheński podkreśla, że życie człowieka „ma sens wtedy i tylko wtedy, kiedy albo istnieje cel, do którego on w tej chwili dąży, albo on tej chwili używa (stwierdzenie 5)” (Bocheński, 1993, s. 13). Poczucie sensu życia skłania jednostkę do podejmowania konkretnych działań i zamierzeń. Bez względu na wiek człowieka poczucie sensu staje się siłą sprawczą życia, pozwala odkrywać siebie wciąż na nowo i dążyć do pełni własnej doskonałości, własnego rozwoju, realizacji marzeń oraz planów życiowych, zamierzeń.

„Sens życia” rozumiany jest najczęściej potocznie jako odpowiednia siła sprawcza dla kolejnych wysiłków jednostki, których cel polega na kontynuowaniu własnej egzystencji i pragnieniu jej dopełnienia. Mimo że jest siłą sprawczą, która jest na bieżąco niezbędna człowiekowi do egzystencji, to jej nie wypełnia. Treść egzystencji ludzkiej wydaje się bogatsza i szersza zakresowo. Wiąże się ona z całością myślenia człowieka, jego przekonaniami, a także z dostępnością środków podtrzymujących egzystencję. Sens życia leży u podstaw kolejnych decyzji i działań. Suicydologia jako nauka zajmująca się badaniem przyczyn ataków samobójczych w poczuciu braku sensu życia widzi istotny element tego typu działań ludzi, w tym również osób starszych. Stąd zwrócenie uwagi na poczucie sensu życia osób starszych wydaje się szczególnie ważne.

Sens życia ludzi (nie tylko starszych) warunkowany jest wieloma indywidualnymi doświadczeniami i predyspozycjami. Można też powiedzieć, że inaczej sens życia pojmują osoby wierzące, które przez całe swoje życie wierzyły w Boga, szukały w Nim celu i wskazówek postępowania, a inaczej osoby, dla których wyznacznikiem rozwoju oraz sensem życia był awans społeczny, korzyści materialne bądź inne czynniki. Wobec tego zasadne wydaje się ukazanie, co warunkuje sens życia. Wśród wielu czynników decydujących o nim wyróżnić można zmianę społeczną, jakość życia, potrzeby osoby starszej, czy też samotność. Istotę tych czynników omówiono w części teoretycznej.

Samo pojęcie sensu życia nie jest jednorodne, a jako kategoria naukowa wpisuje się w obszar badań wielu nauk. Zarówno pedagodzy, psycholodzy, socjolodzy,

teolodzy podejmują zagadnienie ludzkiej egzystencji. Wraz z rozwojem pedagogiki pojęcie sensu życia zyskało na znaczeniu, stając się w odniesieniu do badań nad starością i starzeniem się kategorią interdyscyplinarną. Mając na uwadze zagadnienia podejmowane w prezentowanej publikacji, warto dodać, że zajmując się problematyką starzenia się społeczeństw, należy nie tylko interesować się tematyką dotyczącą sensu życia, ale również edukacją osób starszych, ponieważ to nauka umożliwia im jego poszukiwania (o czym będzie mowa w niniejszej publikacji). Dzięki temu uczenie się, a więc podstawowa strategia pozytywnego starzenia się (Hill, 2008), samokształcenie, wychowanie i samowychowanie, samodoskonalenie i nauczanie (w tym również tutoring rówieśniczy lub międzypokoleniowy) mogą stać się strategią prowadzącą do pozytywnego starzenia się, myślenia i obrazu starości.

Wychodząc naprzeciw pojawiającym się wyzwaniom zarówno badawczym, jak i edukacyjnym, w okresie od sierpnia do października 2014 roku przeprowadzono badania nad poczuciem sensu życia osób starszych z Polonii Kanadyjskiej zamieszkujących na stałe Kanadę oraz starszych mieszkańców Polski, których owym jest prezentowana publikacja.

Książka składa się z czterech głównych rozdziałów. Pierwszy ma charakter teoretyczny. Przedstawiono w nim najważniejsze tezy socjologiczne, psychologiczne i pedagogiczne odnoszące się do sensu życia w kontekście przemian społecznych (w tym samotności osób starszych) oraz wyzwań edukacyjnych, jakie za sobą pociągają. W rozdziale drugim ukazano metodologiczne założenia badań własnych, które osadzono w paradygmacie badań ilościowo-jakościowych.

Kolejny rozdział książki to analiza wyników badań własnych. Zaprezentowano w niej i porównano poczucie sensu życia osób starszych, uwzględniając miejsce zamieszkania i płeć osób badanych. Poczucie sensu życia przeanalizowano również w kontekście relacji do innych osób, do własnej starości, ojczyzny, Boga oraz w odniesieniu do samotności. Zaproponowane ujęcie poddanych analizie wyników badań ma swoje uzasadnienie, które zostało zaprezentowane w części teoretycznej. Ostatni rozdział pracy to swoiste tropy edukacyjne, jakie należy podjąć w kontekście przygotowania osób starszych do całościowego uczenia się, w tym szczególnie przygotowania do życia usensowionego.

Na końcu książki zamieszczono bibliografię. Powstał naukowo-badawczy ogląd w odniesieniu do poczucia sensu życia osób starszych dzięki wiedzy i naukowemu kunsztowi autorów wymienionych pozycji, a niniejsza publikacja przyjęła prezentowany w dalszej części kształt. Lektura licznych prac pozwoliła wyjść poza ramy tendencyjnego myślenia o sensie życia osób starszych oraz nakreślić jego wieloaspektowość i wartość w budowaniu celów egzystencji człowieka, których wiek nie może ograniczać.

Książka w zamierzeniu autora adresowana jest do pedagogów społecznych, pracowników socjalnych, studentów kierunków pedagogicznych, psychologii, socjologii, politologii, nauk o rodzinie i teologii. Powinna być również dobrze przy-

jęta przez wszystkich opiekunów formalnych i nieformalnych, dla których ważne jest, aby osoby starsze nie utraciły sensu życia. W sytuacjach granicznych ważne wydaje się upatrywanie sensu zarówno w tym, co było, jak i w tym, co jest i będzie. Dostrzeganie w życiu sensu jest siłą motywującą do aktywnego realizowania go. Niezależnie bowiem od stanu psychofizycznego niezmiernie ważnym atutem życia człowieka jest odszukiwanie sensu tak w tym, co jest, jak i w tym, co będzie, w czasie obecnym, jak i przyszłym, w życiu ziemskim, jak i transcendentnym.

Wyrażam nadzieję, że lektura książki przyczyni się do zmiany sposobu postrzegania starości, a edukacyjne tropy edukacji w starości staną się podstawą pozytywnego starzenia się, społecznego dowartościowania starości oraz osiągania w niej pełni własnego rozwoju.

Norbert G. Pikula

Kraków, 22 marca 2015 roku

Życie osób starszych w czasach zmiany społecznej

1. Osoby starsze wobec zmian społecznych

Starsi ludzie żyjący we współczesnym świecie, inaczej niż miało to miejsce w poprzednich wiekach, doświadczają niesamowitej zmienności otaczającej ich rzeczywistości. Mimo że w każdym społeczeństwie – również w aspekcie historycznym – występowały zmiany społeczne, to jednakże ich zakres i tempo bywały bardzo różne. Zygmunt Mysłakowski obserwował już w latach 60. XX wieku gwałtowne przemiany, zauważając, że jest to „zmienność burzliwa” (Mysłakowski, 1964, s. 7).

Życie człowieka na przełomie XX i XXI wieku nasycone jest doświadczeniem zmiany w funkcjonowaniu społeczeństw, a także niespotykanym dotąd postępem technicznym i naukowym, zmianami kulturowymi, zmianami zachowania, norm i wartości, co ma szczególny wpływ na funkcjonowanie ludzi starszych. Z perspektywy rozwoju oraz zdobytych doświadczeń można powiedzieć, że mają oni już w zasadzie ugruntowany system wartości, sposób myślenia i działania oraz postrzegania świata. Tymczasem w życiu społeczeństw zdarzają się radykalne, fundamentalne, rewolucyjne zmiany (zob. Hałas, 2001). Piotr Sztompka podkreśla, że rzeczywistość społeczna istniejąca „pomiędzy ludźmi”, ulegając ciągłym przemianom, skutkuje następująco:

[...] mamy raczej do czynienia z nieustannymi procesami powstawania i rozpadania się grup niż stabilnymi bytami [...] dostrzegamy raczej procesy organizacji i dezorganizacji niż stabilne organizacje; raczej procesy „strukturacji” niż struktury; raczej procesy formowania niż formy; raczej zmienne „figuracje” niż sztywne wzory (Sztompka, 2005, s. 25).

W związku z tym dawne doświadczenia stają się anachroniczne. Dlatego problem starzenia się nabiera w dzisiejszych czasach większej wagi niż w poprzednich etapach rozwoju ludzkości. Wiąże się on bowiem ze zderzeniem z nowoczesnością w szerokim tego słowa znaczeniu, które obejmuje wszelkie aspekty życia.

Zmiany społeczne, ekonomiczne, kulturowe i gospodarcze wywoływane są przez zespoły różnych przyczyn. Wśród najważniejszych z nich wyróżnia się postęp

naukowo-techniczny, umożliwiający wzrost efektywności produkcji i jakości życia ludzi, a w konsekwencji wywołujący znaczące przeobrażenia cywilizacyjne większości krajów na świecie (por. Szymański, 2013, s. 64), a także migracje zarobkowe (Anacka i in., 2014). Istotną rolę odgrywa również

[...] eksplozja informacyjna, umożliwiająca gromadzenie, przechowywanie i błyskawiczne przekazywanie niezliczonych ilości danych i wiadomości na odległość. Jest to z kolei jednym z ważnych czynników globalizacji, która oznacza tworzenie się światowego układu interesów społecznych i ekonomicznych, przenikanie kultury bez granic etnicznych i narodowych, zmniejszanie roli granic w przemieszczaniu się ludzi, handlu i polityce (Szymański, 2013, s. 64).

Można powiedzieć, że w warunkach współczesnych globalizacja oznacza „nieunikniony los świata, a także nieunikniony proces, który dotyczy każdego z nas” (Bauman, 2000, s. 5).

Tempo innowacji we wszystkich dziedzinach jest ogromne i dyktuje ciągłe zmiany sposobu życia, a tym samym i modyfikację stylu życia: zwyczajów, moralności, praw. W ramach jednego pokolenia kultura ulega szybkim i niejednokrotnie radykalnym przemianom. Mają one związek z głębokimi zmianami społecznymi – organizacyjnymi, kulturowymi, obyczajowymi, które są wywoływane nie tylko przez postęp techniki, produkcji, ale także przez nagłe kryzysy gospodarcze czy polityczne przełomy ustrojowe itp. Ze zjawiskami tymi związane są również zmiany w systemie wartości, zmiany kulturowe, styl życia. Zygmunt Bauman pisze, że jeśli współcześnie można być czegoś pewnym,

[...] to tego, że obyczaje, style życia, tytuły do dumy i powody do wstydu, cechy jakich posiadanie popłaca i te, za jakie płacić trzeba, przepisy na błyskotliwe kariery i recepty na zawodowe porażki, tożsamości, jakie by się chciało i takie, jakich się wypada wystrzegać – wszystko to i wszystko inne po wielokroć odmieni się albo na opak wywróci, zanim człowiek do kresu własnego życia dotrze. A i tego można być pewnym, że owa pewność przemijalności jest jedyną, jakiej zawierzyć bez pudła można (Bauman, 2003, s. 14).

Zmiany, poza oszałamiającym tempem, pojawiającymi się dotychczas nieosiągalnymi możliwościami (jak np. rozwój, kariera, sukces), wywołują również pokusę życia bez barier czy konieczność życia w zmienności, w nikłej przewidywalności i niepewności. O ile czynniki te nie dotyczą ludzi młodych, doskonale radzących sobie z życiem w świecie zmiany i niepewności, o tyle uderzają one w osoby starsze wychowywane w kulturze adaptacyjnej, tradycyjnej, w której rzeczywistość jest uporządkowana, przewidywalna, a co za tym idzie – bezpieczna.

Zmiana społeczna stanowi przedmiot szczególnych zainteresowań socjologów. Jak podkreśla P. Sztompka, może ona być rozumiana jako zmiana zachodząca wewnątrz systemu bądź też obejmująca go w całości. Należy jednak brać pod uwagę różne komponenty, takie jak: podstawowe elementy i relacje między nimi, czyli

więzi społeczne, poczucie wspólnoty, interakcje, relacje między działaniami; funkcje elementów systemu jako całości, granice, podsystemy, środowisko. Określając podstawowe składniki i wymiary, możemy wskazać możliwości zmiany składu, struktury, funkcji, granic, relacji, środowiska.

Czasami zmiany są tylko częściowe i mają ograniczony zakres bez większych konsekwencji dla innych aspektów systemu, który jako całość pozostaje nienaruszony [...]. W innych przypadkach zmiana może objąć wszystkie aspekty systemu, prowadząc do całkowitej przemiany, która każe nam traktować nowy system jako zasadniczo różny od starego. Dobrą ilustracją są tu wszystkie wielkie rewolucje społeczne. Ten rodzaj radykalnej transformacji nazwiemy zmianą systemu (Sztompka, 2005, s. 21).

Z prezentowanego przez P. Sztompkę ujęcia wynika, że zmiana społeczna dotyczy przede wszystkim:

- transformacji zachodzących w organizacji społeczeństwa oraz we wzorach myślenia i działania w czasie;
- modyfikacji lub transformacji sposobu w jaki zorganizowane jest społeczeństwo;
- zmienności relacji między jednostkami, grupami, organizacjami, kulturami i społecznościami zachodzącymi w czasie;
- przemiany wzorów zachowań, relacji społecznych, instytucji i struktury społecznej w czasie (Sztompka, 2005, s. 22).

Wśród procesów społecznych mamy do czynienia z takimi zjawiskami, które socjologia nazywa mianem morfogenezy, ponieważ prowadzą one do zupełnie nowych warunków, stanów społeczeństwa, struktur społecznych itd. Mają one prawdziwie twórczy charakter, prowadzą do powstania zasadniczej innowacji. Obok ilościowych modyfikacji zachodzi bowiem jeszcze zasadnicza zmiana jakościowa, dlatego mówi się już wtedy o „transformacji”. Za kryterium przyjmuje się zmianę struktury wraz z istotną modyfikacją sieci relacji obowiązujących w systemie społecznym lub w polu społeczno-kulturowym. Zachodzi także zmiana funkcji z istotną modyfikacją sposobu działania lub pola. Tego typu przeobrażenia dotyczą samego jądra rzeczywistości społecznej i są odczuwane we wszystkich aspektach życia społecznego (Sztompka, 2005, s. 32–34).

Na przełomie XX i XXI wieku można zauważyć, że takie radykalne zmiany dotyczą społeczeństw wszystkich krajów, a więc również i Polski. Obserwujemy zmiany techniczne, cywilizacyjne, kulturowe, polityczne oraz społeczne. Na przykład nieustannym zmianom ulega struktura społeczna. Odnosząc się do zmian społecznych, należy zauważyć, że powszechnym zjawiskiem w wielu krajach jest proces starzenia się społeczeństw. Podobnie wygląda on w Polsce (por. Kowalewski, Szukalski, 2008a; Kolbowska, 2009; Kotowska, Wójcicka, 2008; Kurkiewicz, 2007; Palska, 2004; Wójcicka, Matysiak, 2004). Zmiany demograficzne potwierdzają, że polskie społeczeństwo się starzeje. Sytuację tę warunkuje wydłużanie się średniego czasu życia człowieka oraz spadek liczby urodzeń. Odzwierciedlają to

dane GUS, według których udział osób starszych (65 lat i więcej) w populacji wzrósł z 12,4% w 2000 roku do 14% w 2012 roku. Zmiany zachodzą również w strukturze grupy wiekowej dla osób w wieku 65 lat i więcej. Z badań wynika, że w latach 2002–2011 nastąpił wzrost odsetka ludności o 8,9%, natomiast w grupie wiekowej 80 lat i więcej doszło do zwiększenia odsetka ludności o 62,1% (*Sytuacja demograficzna Polski*, 2012, s. 43–44). Ponadto w 2013 roku w Polsce odsetek ludności w grupie wiekowej 50–64 lat wynosił 20,8 %, w przedziale wiekowym 65–79 lat 10,2%, natomiast ludność w wieku 80+ stanowiła ogółem 3,3% całkowitej liczby ludności (*Rządowy Program na rzecz Aktywności Społecznej Osób Starszych na lata 2014–2020*, 2014, s. 5). Według prognozy GUS w Polsce w latach 2008–2030 nastąpi:

[...] wzrost o 40% w subpopulacji ludzi w wieku 60–74 lat, w przedziale wiekowym 74–84 lat o 65,6%, natomiast w grupie wiekowej 85 lat i więcej nawet o 90%. Jednocześnie liczba stulatków wzrośnie o 253%. W Polsce w roku 2050 udział osób w wieku powyżej 60 lat będzie wynosił 35,8% (Szukalski, 2008, s. 14).

Warto również zauważyć, że na skutek poprawy warunków życia wydłuża się średnia długość życia Polaków. Zgodnie z prognozami demograficznymi GUS w latach 2012–2035 przeciętne trwanie życia wzrośnie odpowiednio dla mężczyzn o 4,4 lat, a dla kobiet o prawie 3 lata (*Rządowy Program na rzecz Aktywności Społecznej Osób Starszych na lata 2014–2020*, 2014, s. 5).

O gwałtownym przyspieszeniu przemian pisano wielokrotnie, podkreślając różne ich aspekty. Jak zauważa Mirosław Józef Szymański, zwracano w nich uwagę na tempo przyrostu liczby ludzi, powstawanie dużych miast, upowszechnianie kultury masowej oraz silne oddziaływanie „procesów industrializacji i urbanizacji na warunki i styl życia ludzi, także na terenach wiejskich” (Szymański, 2013, s. 55). Specyficzne problemy zmiany społecznej występują w różnych regionach świata w zależności od istniejących w nich warunków ekonomicznych, politycznych i kulturowych. Te zjawiska niejednakowo wpływają na bieg życia ludzi, co wynika z różnic miejsca zamieszkania, pochodzenia społecznego, etnicznego, kulturowego, zasobów materialnych czy wieku, okresu rozwojowego człowieka. Ilość i tempo przemian mają zdecydowanie negatywny wpływ na życie seniorów, jakość tego życia oraz nadawany mu sens.

Ludzie starsi wychowywani i żyjący w społeczeństwie tradycyjnym – gdzie jednostka była podporządkowana układowi i normom społecznym, zajmowała określone pozycje społeczne, odgrywała dane role zakorzenione w tradycji, a także silnie utrwalonym społecznie systemie wartości (Szymański, 2013, s. 53) – niejednokrotnie nie potrafili się oni odnaleźć w społeczeństwie nowoczesnym (Zych, 2009, s. 66 i nast.) To niestety może prowadzić do zauważonych przez Anthony’ego Giddensa „różnic, wykluczenia i marginalizacji” (Giddens, 2002, s. 10) jako efektów nowoczesności. Procesy gwałtownej zmiany, mające wymiar globalny, zasadniczo pod-

ważają tradycyjny styl życia, istniejące wzory życiowe i zwyczaje na rzecz promocji nowoczesności. Zmiana, podkreśla A. Giddens, wzmacnia zatem wzajemną zależność między dwoma biegunami: czynnikami globalnymi z jednej strony i dyspozycjami indywidualnymi z drugiej (Giddens, 2002, s. 3). Tendencje globalizacyjne we współczesnym świecie zmieniają kondycję człowieka. Zdaniem M.J. Szymańskiego pojawia się wtedy dylemat

[...] „bycia pomiędzy” ciekawością oraz otwartością poznawczą i działaniową na to, co nowe, a zrozumiałymi obawami, lękiem i niepewnością wynikającymi z ryzykownych wyborów i wkraczania na nieznane drogi (Szymański, 2013, s. 55).

Osoba żyjąca i działająca w zmieniającym się świecie nie może pozostać bierna. Jest wręcz zmuszona do ciągłego poszukiwania swojego miejsca, priorytetów, wartości, sensu życia w kontekście doświadczanej, wszechobecnej zmiany. Powstaje pytanie, jak odnajduje się w tych warunkach człowiek stary, „zakorzeniony” w społeczeństwie tradycyjnym, na które we współczesnym świecie jest coraz mniej miejsca? Czy senior może odnaleźć się w świecie wymagającym podejmowania ciągłych, niekonwencjonalnych decyzji i pojawiającego się wraz z tym ryzyka? (por. Szymański, 2014, s. 55; Chutnik, 2007; Dziegielewska, 2006a)

Brak umiejętności dostosowania się do życia we współczesnej „płynnej rzeczywistości” pociąga za sobą ryzyko wykluczenia ludzi starszych z życia społecznego, kulturalnego czy gospodarczego. Sytuacja ta powoduje często u tych, których dotyczy, „stany frustracji i zwątpienia, poczucie niepełnowartościowości, egzystowania w innej, gorszej rzeczywistości” (Szymański, 2013, s. 123). Niejednokrotnie wywołuje dramatyczne odczucie

[...] znacznego rozziw między bogactwem, urodą i atrakcyjnością nowoczesnego, lecz niedostępnego świata, a prymitywizmem, zacofaniem, nędzą ponurej rzeczywistości, w której się żyje (Szymański, 2013, s. 123–124).

Świadomość istnienia wielu wręcz niemożliwych do pokonania przez seniorów barier skłania do apatii, uwięzienia we własnym życiu, zamknięcia w swoim odizolowanym świecie.

W Polsce na skutek różnych procesów transformacji, europeizacji i globalizacji nastąpiły w ostatnim ćwierćwieczu bardzo poważne przeobrażenia. Aleksandra Jasińska-Kania zauważa, że dotyczą one zmian w hierarchii wartości uznawanych za ważne. Wśród nich wymienia przede wszystkim: miejsce rodziny, wartość pracy i znaczenie wartości religijnych (por. Jasińska-Kania, 2012, s. 319–333). Splatanie się tych procesów powoduje więc często nieoczekiwane fakty i zjawiska. Według M.J. Szymańskiego mają one decydujący wpływ

[...] na przekształcanie warunków życia młodego pokolenia i osób dorosłych. Oddziałują na zmiany świadomości społecznej, upowszechnianie się niespotykanych wcześniej stylów życia i nieznanych dotąd orientacji życiowych (Szymański, 2013, s. 59).

Można stwierdzić, że

[...] współwystępowanie w życiu współczesnym kontrastowo odmiennych zjawisk, mieszanie się dobra i zła, niekiedy zlewanie się negatywów i pozytywów życia w pozorną jedność wywołują lub mogą wywołać chaos aksjologiczny, zamęt w systemie wartości, niebezpieczeństwo mylenia prawidłowych i nagannych zasad oraz norm moralnych, zagubienie w coraz bardziej złożonym i nieprzejrzystym świecie (Szymański, 2014, s. 65).

Na tle opisywanych zmian toczą się dyskusje, czy są one wyrazem postępu, czy też kryzysu dostrzeganego w wielu wymiarach życia. P. Sztompka pisze, że coraz częściej zmiany określane jako postęp zastępowane są pojęciem kryzysu. Mówi się dziś powszechnie o kryzysie gospodarczym, politycznym, ekologicznym, społecznym. Coraz częściej odnosi się go do sytuacji trwałych, ciągłych, chronicznych i postrzega jako coś normalnego i typowego. P. Sztompka zauważa:

[...] odejście od optymistycznego myślenia w kategoriach postępu, na rzecz pesymistycznego myślenia w kategoriach kryzysu – to najbardziej charakterystyczny rys świadomości społecznej końca XX wieku i początku wieku XXI nawet w najbardziej rozwiniętych, najlepiej prosperujących krajach Zachodu (Sztompka, 2005, s. 332).

Znajduje to swoje odzwierciedlenie w powszechnej świadomości potocznej osób, w postawie ich zwątpienia,

[...] rozczarowania, zagubienia, bezsilności, w zatracie sensu życia, zaniku myślenia perspektywistycznego, zerwaniu poczucia ciągłości z tradycją, w prywatyzacji celów, ignorowaniu spraw publicznych. W obszarze teorii społecznej – prowadzi do relatywizmu i subiektywizmu, zwątpienia w prawidłowości życia społecznego, podkreślenia roli przypadku, emocji, zastępowania wartości etycznych przez powierzchowne przeżycia estetyczne. Wielka ekspansja tzw. koncepcji postmodernistycznych oznacza odrzucenie wszystkich wątków myślowych typowych dla XIX- i XX-wiecznej „moderny”, czyli nowoczesności, a więc także i idei postępu. Jeszcze wyraźniej, bardziej wprost, negacja postępu występuje w różnych modnych wizjach katastroficznych czy futurologicznych. Wiara w postęp uważana jest coraz powszechniej za naiwną i anachroniczną, za przeżytek epok minionych (Sztompka, 2005, s. 332–333).

Autor dostrzega, że sama zmienność może podważać normalny przebieg życia społecznego, stanowiąc wstrząs dla członków społeczeństwa i rodząc stan swojej traumy. Zmiana traumatogenna – nawet gdy jest postępową, oczekiwaną, triumfalną – oddziałuje niekorzystnie na społeczeństwo, oznacza dezorganizację, dyslokację, wytrącenie społeczeństwa ze stanu równowagi. Przykładami zdarzeń traumatogennych są: „wojny, rewolucje, przełomy ustrojowe, kryzysy ekonomiczne, podbój, kolonizacja, masowe migracje itp.” (Sztompka, 2005, s. 334). Poza tymi nieprzewidywalnymi, gwałtownymi zmianami pojawiają się również

[...] długotrwałe procesy kumulujące się: rosnące przeludnienie, zagęszczanie się ruchu drogowego, degradacja środowiska, rozpowszechnianie się chorób cywilizacyjnych,

zwiększanie umieralności, zatłoczenie miast i środków komunikacji, przesyt technologiczny czy konsumpcyjny itp. (Sztompka, 2005, s. 334).

Zdaniem P. Sztompki w momencie osiągnięcia pewnej wartości progowej

[...] nabierają charakteru traumatycznego, podobnie jak zmiany „wstrząsowe” odbijają się niekorzystnie na całej tkance kulturowej i mogą zagrozić tożsamości społecznej w najszerzej skali. Traumatyczne zmiany makrospołeczne pośrednio wpływają na funkcjonowanie grup w mikroskali, a także na świat życia codziennego poszczególnych jednostek (Sztompka, 2005, s. 334).

Rozpatrując problematykę zmian społecznych, należy podkreślić, że czynnikami, które determinują dokonywanie się zmian w ostatnim dwudziestolecu, są:

- globalizacja gospodarki;
- wyścig technologiczny;
- zachowania konsumenckie – specyficzne, zindywidualizowane gusta i preferencje, to konsument dyktuje warunki;
- przemiany własnościowe;
- zmiany społeczne (w tym demograficzne) i kulturowe;
- zmiany środowiskowe;
- zmiany instytucjonalne (prawne);
- zmiany polityczne;
- postępująca informatyzacja;
- zmiany ekonomiczne (gospodarcze) (por. Bolesta-Kukułka, 1993, s. 220–227; Koźmiński, Jamielniak 2011, s. 327).

Istotny wpływ na powstawanie zmian ma struktura wiekowa danej populacji. Zatem starzenie się społeczeństw jest nie tylko skutkiem różnych zachodzących w nim zmian, ale także prowadzi do powstawania kolejnych modyfikacji. Zachodzą one również w sferze ekonomicznej, gospodarczej, politycznej, w edukacji i kulturze. Obecnie w Polsce żyje jeszcze pokolenie, którego większość życia przypadło na inny system społeczno-polityczny w Polsce Ludowej. Takim osobom jest bardzo trudno dostosować się do zaistniałych w wyniku transformacji zmian. Nowy system przyniósł nowe sposoby zarobkowania, inny standard życia, odmienną politykę państwa wobec społeczeństwa. Polska otworzyła się na inne kraje, kultury, należy do Unii Europejskiej. Polacy, aby sprostać wymaganiom współczesności i zrekomensować utracone przez obostrzenia poprzedniego systemu możliwości rozwoju, uczą się, jak wykorzystywać wolność zarówno jako członkowie społeczeństwa, jak i pojedyncze osoby. Nastąpiło ogromne zróżnicowanie polskiego społeczeństwa pod względem materialnym, statusowym, światopoglądowym itp. Wobec zaistniałych ogólnospołecznych zmian pokolenie starszych ludzi przyjmuje różne postawy. Niektórzy starają się dostosować i aktywnie wtapiać się w otaczającą ich rzeczywistość. Niestety w szerokim zakresie widoczna jest marginalizacja najstarszego pokolenia. Na podstawie analizy literatury przedmiotu oraz prowadzonych badań można zauważyć, że istnieje wiele sfer życia, w których są oni

spychani na dalszy plan. Współcześnie zmniejsza się ich udział w rynku pracy, w życiu politycznym, w pozarodzinnych kontaktach społecznych (Czapiński, Panek, 2009; Perek-Białas, Kocór, 2005; Schimanek, 2006, 2007; Szatur-Jaworska, Rysz-Kowalczyk, 2007). Na marginalizację narażeni są również w kulturze masowej, w społecznej komunikacji. Czują się zbędni, niepotrzebni. Przytłacza ich pogoń za intensywnym, aktywnym życiem. Starszych ludzi separuje i marginalizuje wszechobecny kult młodości, siły i sprawności, dezaprobata wobec starzenia się, słabości i niedołęstwa (por. Palska 2004; Melosik, 2013; Gromkowska-Melosik, Melosik, 2012). Czują się niepotrzebni lub nawet odnoszą wrażenie, że zawadzają młodemu pokoleniu w zdobywaniu świata. Warto zauważyć, że współczesny człowiek wykształcił już pewne cechy osobowe, które świadczyć mogą o jego przystosowaniu do nowoczesności i zachodzących zmian. Do tych cech należą przede wszystkim: umiejętność dostosowania się, wiara we własne siły, w sukces, który postrzegany jest jako najważniejszy cel, otwartość na innowacje, na różnego rodzaju zmiany, postęp techniczny, otwartość na odmiennność, na różnorodność kultur, tolerancja wobec odmiennych poglądów, skłonność do zmian, w tym również systemu wartości. Nowoczesny człowiek uznaje, że jego wartość zależy od zasług, osiągnięć, statusu społecznego, osiągniętego dobrobytu materialnego. Jest zorientowany na teraźniejszość i na przyszłość. Przeszłość nie ma dla niego większego znaczenia. Opowiada się za szybkimi i konkretnymi zmianami, popiera często te rozwiązania, które przyniosą mu natychmiastowe pożądane zmiany. Przyjmuje osiągnięcia naukowe i nowinki technologiczne jako wyraz postępu, jak również cel do osiągania lepszego poziomu życia. Obok jednostek potrafiących się przystosować żyją takie, które doświadczają negatywnych skutków wszelkich zmian. Niewątpliwie należą do nich osoby starsze.

Można więc powiedzieć, że bez względu na poglądy dotyczące istoty transformacji

[...] poszczególne kategorie społeczne cechują się różną podatnością i odpornością na zmiany. W konsekwencji obok procesów przystosowawczych, procesom zmian społecznych towarzyszą różnego rodzaju opory, poczucia zagrożenia, napięcia, a nawet konflikty społeczne, które obok procesów adaptacyjnych utrwalają lub powodują określone stopnie nieprzystosowania lub marginalizacji społecznej (Sadowski, 2001, s. 22).

Rozważania dotyczące zmian społecznych prowadzą do uwzględnienia procesu starzenia się jako jednej z takich zmian. Jak już wspomniano, cechą krajów rozwiniętych jest obecnie starzenie się społeczeństwa, czyli wzrost liczby osób starszych po 65. roku życia. Wydłuża się również wiek przeżycia, ponieważ coraz więcej osób przeżywa 80. czy 90. rok życia. Ma na to wpływ rozwój nauki, w tym medycyny, techniki, polepszenie warunków życia, zwiększona świadomość społeczeństwa na temat higieny, zdrowego stylu życia itp. Na tle bardzo szybko zachodzących przemian społecznych starsze pokolenie nie nadąża w wielu dziedzinach życia, a w szczególności za nowościami (zob. Kowalik, 2010). Z punktu widzenia

Summary

Sense of Meaning of Life among Seniors Inspirations for Education in Old Age

The publication focuses mainly on determining the sense of meaning of life of Polish seniors aged 60–74 years, living permanently in Poland and Canada (Polish Canadians). For this purpose it has been assumed that the subjects have a formed concept of the meaning of life (or the lack of it) and consciously declare the need to achieve it (or not), which results in the presence of meaning in their life. The subjects could make choices and refer to their own self-awareness and self-reflection.

The book consists of four main chapters. The first chapter entitled *The Life of Seniors in Times of Social Change* is theoretical. The very concept of meaning of life is not homogeneous, and as a scientific category it falls within the area of study of various sciences; consequently, the concept of meaning of life is addressed by pedagogues, psychologists, sociologists, theologians or philosophers. It is worth mentioning that, along with the development of pedagogy, the concept of meaning of life has also gained importance, becoming an interdisciplinary category in reference to studies concerned with old age and aging. Taking this premise into consideration, the chapter presents the main theoretical sociological, psychological and pedagogical assumptions related to the concept of meaning of life in the context of social changes (including the loneliness of seniors), the quality of seniors' life, their needs and lifestyles. The meaning of life of seniors is also considered in the context of their loneliness and isolation. Furthermore, there are references to challenges faced by education in terms of meaning of life and the prevention of loneliness among seniors.

According to K. Obuchowski (1972), the need for meaning in life, just as the need for emotional contact or cognitive need, is one of the basic human needs, also in relation to seniors. Meaning of life is determined by people's individual experiences and predispositions, with life becoming meaningful when one can pursue long-term goals and values and control the course of one's life. The sense of meaning of life allows people to undertake specific actions and make plans. Regardless of age, the sense of meaning of life becomes the driving force in life, allows one to keep rediscovering oneself and to strive for self-perfection, self-development, the fulfilment of one's dreams, life plans and intentions. The need for finding meaning in life is the basic need of an individual, and meaning of life is an imperative idea, a concept related to an individual's life

(Obuchowski, 1985). Meaning of life as a need is indicative in its character. Its object of exploration is the meaning of human existence in the reality, an indication of one's place in the universe and an opinion about why a person lives and what reasons justify this life (Obuchowski, 1983, 1985). Meaning of life focuses an individual's activity and is an essential attribute of his full development (pursuing one's full self-development and humanity). Having meaning in life, an individual can determine his goals and tasks to achieve (present and future), his potential and his place in the world. It activates an individual's power to act, allows to make plans and anticipate them, direct the course of events and oneself, make changes in order to reach set goals (the need for self-fulfilment). It mobilizes an individual's activity, sustains his motivation to act, change and develop, and gives him a sense of satisfaction and fulfilment.

One's life has meaning when one can realise his long-term goals and values and has a sense of control over its course. The meaning lies at the basis of decisions and existential activities; without this meaning, anxiety and destructive force destroying the logic of existence very quickly creeps into an individual's life. This destruction, which has its roots in the loss of meaning in life, can even lead to suicidal thoughts and acts. Suicidology, as the scientific study of the causes of suicidal behaviour, indicates the lack of meaning in life as an important element of such types of behaviour of people, including seniors. Therefore, placing the focus on the sense of meaning of life among seniors seems to be particularly important nowadays.

The exploration of the sense of meaning among seniors is the focus of this book. It is such people, aware of the approaching end of life, that summarize their life and reflect upon what have been and what still may/should come to be, to make one's life satisfactory (to achieve which one answers the question "what was and still is the meaning and purpose of my life?"). Those people make sense of their past achievements. They also should become the basis for setting objectives (an objective) for the future, seeing that old age is neither the end of human life nor stagnation, but rather life and development, the time of pursuing the fulfilment of one's humanity.

The second chapter entitled *Methodological Bases of Own Research* explains the value of the research problem, revealing hitherto unexplored areas in terms of our knowledge of meaning of life among seniors. To get answers, the research has been placed in the paradigm of quantitative and qualitative study with the use of the case study method. Quantitative study uses *Meaning in Life Questionnaire (MLQ)*, the *Rasch Loneliness Scale Questionnaire*, and *Sentence Completion Technique*. Quantitative study has been supplemented with the subjects' personal knowledge gained in the course of interactions in their natural environment (methods characteristic of qualitative paradigm have been included in the study, thus referring to triangulation). In terms of qualitative study, the methods employed include a group interview and content analysis of narratives. Qualitative study methods supplement quantitative study. They are used mainly to take a look at the "external world" (the reality studied in its natural environment) and to describe, interpret and explain social phenomena from the internal perspective in a number of ways. The research among Polish seniors living permanently in Poland or in Canada (for at least 25 years, they are economic emigrants from the 1970s/80s). was carried out in

2014. The research was based on a deliberate sampling. The main criterion for selection was mental condition (no dementia), age and place of residence, and membership in the Senior Club (subjects in both Poland and Canada). When conducting a group selection, the factor taken into consideration was age classification proposed by the World Health Organisation, with seniors aged between 60 and 74 years invited to participate.

The study covered 240 seniors, among which there were 120 representatives of Polish Canadians (the work refers to them also as seniors from Canada/residing in Canada) living in Toronto and 120 seniors permanently living in Cracow. The groups were also equinumerous in terms of gender, with Polish and Canadian groups consisting respectively of 60 women and 60 men.

The next chapter of the publication includes an empirical verification of own research. It presents and compares the sense of meaning of life of seniors with reference to place of residence and gender of the subjects. The sense of meaning of life is further analysed in the context of relationships with other people, an attitude towards one's senility, homeland and God. The analysis also covered the sense of meaning of life with reference to loneliness. The proposed approach to analysed data is substantiated in the theoretical part.

The third part entitled *Sense of Meaning of Life among Seniors from Poland and Polish Canadians* presents and compares seniors' sense of meaning of life, taking into consideration their place of residence and gender. Since meaning of life manifests itself in relationships with oneself, with others and with superior values, these aspects are taken into consideration to obtain the most complete picture of meaning of life. Furthermore, the sense of meaning of life is studied with reference to a sense of loneliness.

In accordance with the accepted assumption that pursuing meaning in life is an activity that requires constant effort in determining the understanding of the meaning of one's life, the subjects' sense of meaning of life is analysed in the context of present and future orientation. Sense of meaning of life is also considered in the context of seniors' place of residence. The conducted study indicates that present-oriented sense of meaning of life is characteristic of seniors living in Poland, both in terms of understanding the significance of meaning of life and having a clearly defined goal in life or negating the fact that human's life has no purpose. In contrast, future-oriented sense of meaning of life characterises senior Polish Canadians, both in terms of the need to search for meaning (be open to new challenges, actively looking for what may constitute meaning in their life), and look for one's purpose, mission and meaning in life. As for the pursuit of something that would make life meaningful (future orientation), it should be stressed that it features in declarations of both Polish seniors and Polish Canadians. When assessing their lives, seniors reflect upon their achievements, evaluating what they have managed to accomplish and what they have not. Seniors living in Poland consider the sense of meaning of life as something already fulfilled and completed, something that has been accomplished and does not require one to formulate new goals and plans for the future. Senior Polish Canadians who made "a quantum leap" (going overseas to work, improving their financial and social position, carrying their plans, ensuring a better life for their children and grandchildren) have a sense of achievement and fulfilment,

are more courageous and see meaning in setting goals and making plans for the future. For them, age and the end of professional work mark the emergence of new opportunities and ideas which are not limited either by their existing sense of fulfilment or the approaching end of life. Seniors in Poland get their driving force from past and present activities that make their life meaningful, whereas senior Polish Canadians draw their force from past accomplishments and future-oriented plans that form their sense of meaning in life.

Meaning of life is made present not only in action, but also in relationships (which can be the basis and determinant of action and experiencing oneself and others) with other people, homeland, God and oneself (the perspective of the deep meaning of life).

Taking into consideration relationships with one's immediate family (children, grandchildren), it can be claimed that the subjects declare them to be good. Particularly close and positive bonds are characteristic of senior Polish Canadians, which manifests itself in expressions marked by positive emotions in relation to one's family. Some Polish seniors when addressing the issue of relationships used expressions that had a neutral or negative character, which was not noted in the statements of people permanently living in Canada. Statements of seniors living in Poland and Canada concerning relationships with immediate family proved analogical to their statements describing relationships with their more distant family and relatives.

When analysing relationships with neighbours it can be noticed that the majority of subjects described them as positive. Studied men in Poland and Canada compared them to good relationships within family, which is often replaced by neighbours. People residing in Canada sometimes use neutral expressions describing relations with neighbours or expressions indicating courteous behaviours towards each other (including those marked with kindness). This probably follows from the fact that neighbours of senior Polish Canadians are frequently foreigners (different culture, religion and native language), and family life in a private house limits the number of neighbours and possibilities to forge relationships with them (which is characteristic of seniors in Poland, often living in blocks of flats). Seniors living in Poland value and cultivate relationships with neighbours, which in a sense compensate for weaker relationships and bonds with their family; also, relationships with neighbours are still a cultural model among old people, disappearing in the younger generation. Senior Polish Canadians, on the other hand, first and foremost nurture and cultivate relationships with family since the anonymous nature of neighbourhood does not allow them to obtain support or help from "strangers". In a "foreign country" those are provided by family (immediate and distant).

As for relationships of subjects towards Poland, it must be stressed that they all consider it to be their homeland, although for Polish Canadian women Poland is a country in which life is not easy. It was interesting to learn Polish Canadians' attitude towards the country in which they live, namely Canada. Most of them describe Canada as the place where they experienced prosperity, good quality of life, with only few men describing it in terms of a superficial paradise in which they felt lonely.

From the perspective of the conducted research it was very important to learn how seniors perceived their old age. Based on conducted analyses it could be claimed that seniors treat old age as a natural and unavoidable stage of everyone's life. Senior Polish Canadians actually seen only positive aspects of life in old age, whereas Polish seniors apart from the positive aspects also indicate negative ones related to health, psycho-physical condition, as well as loneliness noticed by men (which reflects their weak bonds with immediate family. Seniors residing in Poland may focus on the first two "shortcomings" of old age based on their everyday experience related to bad economic and financial situation and very poor medical care.

Another aspect that was examined during the research was seniors' attitude to God. Both people living in Poland and Canada described it as positive, using expressions such as: very good, satisfactory, one of the most important relationships in their lives. Among the subjects there were none that would have a very bad relationship or none at all. For seniors, relationship with God, religiousness, deep faith become a protective umbrella that gives them a sense of security and hope for the future and eternal life.

Another interesting aspect from the researcher's point of view was to learn how seniors described loneliness through the prism of meaning of life. Studied seniors living in Poland and Canada tend to describe loneliness in a social context as the lack of relationships with others, and in a psychological context as the lack of positive emotions. They address loneliness from two points of view: as abandonment and as willingness to be alone (the need for isolation). They associate loneliness with meaning of life, with its depth manifesting itself mainly in relations with other and oneself. They emphasize that loneliness can also give life meaning when it becomes a factor motivating one to redefine and re-evaluate life by finding oneself in contact with art or nature, social activity or charity activity. People who struggle with finding meaning in life and understanding it require motivation, activation or education in this regard. Most subjects present a "constructive" attitude towards themselves, their life and other people, as well as the social or spiritual world.

The last chapter entitled *Meaning of Life in Old Age – Educational Tropes* attempts to indicate educational tropes which, if undertaken in the process of education in old age, may help foster the sense of meaning of life among seniors. Education, as J. Halicki notes, "frees old people from stereotypes that limit their perception of what they can achieve" (2000, p. 17). Such education is particularly needed by seniors living in Poland since they tend to evaluate their life in terms of what happened and what happens now, without considering future plans (sense of meaning strongly determined by the present, as opposed to the future). Preparing seniors to create future situations becomes an important challenge of education concerning meaning of life in old age. Education concerning meaning of life in old age may become "a way of self-actualization, multidimensional existence, self-fulfilment and individual transgression, education may be a mental state that brings satisfaction and motivation in life" (Pakuła, 2007, p. 62; Popielski, 1994, p. 34; Koziński, 1987, pp. 10–11). Education concerning meaning in life may help people function better in their everyday life, act more effectively, meet their needs and even improve financial situation (Pakuła, 2007, p. 62). Another consequence of

education – in addition to the above mentioned ones – is a better adjustment to old age, which constitutes an element of the prevention of social life pathology of seniors (from loneliness, through mental crises, to suicide) (cf. Zych, 1995, p. 13; Pakuła, 1996).

Education of seniors, perceived multidimensionally, both in the institutional context and as an equally treated individual everyday experience (Semków, 2012, p. 85), may help change the way of seniors' thinking about their life, minimise the phenomenon of loneliness, increase the level of satisfaction, fulfilment, and conviction that man as *homo construens* can create his life, and realise his goals, intentions and life plans that will not be restricted either by age or by negative perception of one's senility. Knowledge about the world and one's place in the world obtained in the course of education "serves as the basis and regulator of an individual's behaviour, ensuring him the required minimum of mental comfort" (Semków, 2012, p. 84). After all, the basis of education concerning meaning of life in old age lies in facilitating active and constructive self-work while providing one proper support in one's pursuit of self-realization, full development and humanity.

Bibliografia

- Adamski F. (2002), *Rodzina. Wymiar społeczno-kulturalny*, Wyd. UJ, Kraków.
- Adler A. (1986), *Sens życia*, przeł. M. Kreczowska, PWN, Warszawa.
- Ainsworth M. (1991), *Attachments and Other Affectional Bonds Across the Life Cycle* [in:] C.M. Parkes, J. Stevenson-Hinde, P. Marris (eds.), *Attachment Across the Life Cycle*, Routledge, New York.
- Anacka M., Brzozowski J., Chałupczak H., Fihel A., Firlit-Fesnak G., Garapich M., Grabowska-Lusińska I., Heffner K., Jaźwińska E., Jończy R., Kaczmarczyk P., Krzyżowski Ł., Lesińska M., Okólski M., Praszałowicz D., Rauziński R., Rokita-Poskart D., Slany K., Solga B., Ślusarczyk M., Urbańska S. (2014), *Společne skutki poakcesyjnych migracji ludności Polski. Raport Komitetu Badań nad Migracjami PAN*, Warszawa, http://www.kbnm.pan.pl/images/Raport_KBnM_PAN_Spoleczne_skutki_poakcesyjnych_migracji_ludnosci_Polski.pdf [dostęp: 29.11.2014].
- Antonovsky A. (1997), *Poczucie koherencji jako determinanta zdrowia*, przeł. J. Łuczyński [w:] I. Heszen-Niejodek, H. Sęk (red.), *Psychologia zdrowia*, WN PWN, Warszawa.
- Babbie E. (2003), *Badania społeczne w praktyce*, przeł. W. Betkiewicz, WN PWN, Warszawa.
- Bańka A. (1994), *Jakość życia w psychologicznych koncepcjach człowieka i pracy* [w:] A. Bańka, R. Derbis (red.), *Psychologiczne i pedagogiczne wymiary jakości życia*, Wyd. UAM – WSP, Poznań – Częstochowa.
- Bańka A. (1995), *Jakość życia w psychologicznym doświadczaniu codzienności* [w:] A. Bańka, R. Derbis (red.), *Pomiar i poczucie jakości życia u aktywnych zawodowo i bezrobotnych*, Środkowoeuropejskie Centrum Ekonomii Działania Społecznego, Poznań – Częstochowa.
- Bańka J. (1997), *Metafizyka wirtualna. Traktat o strukturach chwilowych*, Wyd. UŚ, Katowice.
- Bańka J. (2010), *Życie człowieka jako istnienie w czasie* [w:] K. Popiołek, A. Chudzicka-Czupała (red.), *Czas w życiu człowieka*, Wyd. UŚ, Katowice.
- Barretta D., Dantzer D., Kayson W. (1995), *Factors Related to Loneliness*, „Psychological Reports”, 76(3).
- Bauman T. (2012), *Badania empiryczne jakościowe* [w:] T. Pilch, K. Ablewicz (red.), *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, t. 1, A–F, Żak, Warszawa.
- Bauman Z. (1998), *Śmierć i nieśmiertelność. O wielości strategii życia*, przeł. N. Leśniewski, WN PWN, Warszawa.
- Bauman Z. (2000), *Globalizacja. I co z tego dla ludzi wynika*, przeł. E. Klekot, PIW, Warszawa.
- Bauman Z. (2008), *Płynny lęk*, przeł. J. Margański, WL, Kraków.
- Bauman Z. (2012), *Etyka ponowoczesna*, przeł. J. Bauman, J. Tokarska-Bakir, Aletheia, Warszawa.

- Baumann K. (2006), *Jakość życia w okresie późnej dorosłości – dyskurs teoretyczny*, „Gerontologia Polska”, 4.
- Baumeister R.F. (1991), *Meanings of Life*, The Guilford Press, London.
- Beck U. (2002), *Spółeczeństwo ryzyka. W drodze do innej nowoczesności*, przeł. S. Cieśla, Scholar, Warszawa.
- Berdes C., Zych A.A. (1997), *The Quality of Life of Polish Immigrant and Polish American Ethnic Elderly*, „Polish American Studies”, 53(1).
- Bielawska-Batorowicz E. (2011), *Psychologia zdrowia a starzenie się* [w:] M. Górnik-Durose, J. Mateusiak (red.), *Psychologia zdrowia. Konteksty i pogranicza*, Wyd. UŚ, Katowice.
- Błachnio A. (2007), *Okres późnej dorosłości – prawda i mity* [w:] R. Ossowski, A. Ossowska-Zwierzchowa (red.), *Uniwersytety Trzeciego Wieku – dla siebie i innych*, Fundacja dla UJ, Kraków.
- Błędowski P., Szatur-Jaworska B., Szweda-Lewandowska Z., Kubicki P. (2012), *Raport na temat sytuacji osób starszych w Polsce*, Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, Warszawa, http://senior.gov.pl/source/raport_osoby%20starsze.pdf [dostęp: 29.06.2015].
- Bobaj A. (2009), *Uczeń niepełnosprawny w szkole integracyjnej. Postawy uczniów pełnosprawnych wobec ich niepełnosprawnych rówieśników* [w:] J. Izdebska, J. Szymanowska (red.), *Wielowymiarowość przestrzeni życia współczesnego dziecka*, Trans Humana, Białystok.
- Bocheński J.M. (1993), *Sens życia i inne eseje*, Philed, Kraków.
- Bojanowska E. (2009), *Opieka nad ludźmi starszymi* [w:] P. Szukalski (red.), *Przygotowanie do starości*, ISP, ZUS, Warszawa.
- Bolesta-Kukułka K. (1993), *Jak patrzeć na świat organizacji*, WN PWN, Warszawa.
- Booth R. (1996), *The Importance of Understanding Loneliness*, „Perspectives. A Mental Health Journal”, 1(4).
- Booth R. (2000), *Loneliness as a Component of Psychiatric Disorders*, „Medscape General Medicine”, 2(2).
- Borowska T. (2003), *Pedagogika ograniczeń ludzkiej egzystencji*, IBE, Warszawa.
- Borys B. (2001), *Psychologia życiem pisana*, Jedność, Kielce.
- Bowlby J. (2007), *Przywiązanie*, przeł. M. Polaszewska-Nicke, WN PWN, Warszawa.
- Böhm W. (2002), *Über die Unvereinbarkeit von Erziehung und Therapie*, „Vierteljahresschrift für wissenschaftliche Pädagogik”, 68(1).
- Bradshaw I. (1996), *Twórcza moc miłości. Kolejny wielki etap rozwoju*, przeł. M. Czekański, Medium, Warszawa.
- Braun-Gałkowska M. (1994), *Projekcyjny obraz siebie osób przeżywających poczucie osamotnienia* [w:] M. Chodakowska (red.), *Człowiek niepełnosprawny*, UMCS, Lublin.
- Bromley D.B. (1969), *Psychologia starzenia się*, przeł. Z. Zakrzewska, PWN, Warszawa.
- Bruhn J. (2011), *Efekt grypy. Spójność społeczna i jej konsekwencje dla zdrowia*, przeł. A. Pliśiecka, Wyd. SWPS, Warszawa.
- Brzezińska A. (2000), *Społeczna psychologia rozwoju*, Scholar, Warszawa.
- Brzezińska A. (red.) (2013), *Psychologiczne portrety człowieka*, GWP, Warszawa.
- Buber M. (1992), *Ja i Ty. Wybór pism filozoficznych*, przeł. J. Doktor, Pax, Warszawa.
- Buber M. (1993), *Problem człowieka*, przeł. J. Doktor, WN PWN Warszawa.
- Burgess R. (ed.) (1980), *Field Research. A Sourcebook and Field Manual*, Allen and Unwin, London.
- Butler R.N. (1969), *Ageism. Another Form of Bigotry*, „The Gerontologist”, 9(4).
- Bühler C. (1971), *Basic Theoretical Concepts of Humanistic Psychology*, „American Psychologist”, 26(4).

- Bytheway B. (1995), *Ageism*, Open University Press, Buckingham, Philadelphia.
- Cacioppo J.T., Hawkley L.C., Crawford L.A., Ernst J.M., Burleson M.H., Kowalewski R.B., Malarkey W.B., Van Cauter E., Berntson G.G. (2002), *Loneliness and Health. Potential Mechanism*, „Psychosomatic Medicine”, 64(3).
- Campbell A., Converse P., Rodgers W. (1976), *The Quality of American Life*, Russell Sage Foundation, New York.
- Carrigan M., Szmigin I. (2000), *Advertising and Older Consumers. Image and Ageism*, „Business Ethics: A European Review”, 9(1).
- CBOS (2000), *Polacy wobec ludzi starych i własnej starości. Komunikat z badań*, CBOS, Warszawa.
- CBOS (2007), *Między młodością a starością. Komunikat z badań*, CBOS, Warszawa.
- Chabior A. (1997), *Edukacja w życiu ludzi starych – komunikat z badań*, „Edukacja”, 4.
- Chmura-Rutkowska I., Ostroch J. (2007), *Mężczyźni na przełęczu życia. Studium socjopedagogiczne*, Impuls, Kraków.
- Chrzanowska J. (2002), *Interviewing Groups and Individuals in Qualitative Market Research*, Sage Publications, Thousand Oaks, California.
- Chudy W. (1999), *Od Redakcji*, „Ethos”, 3.
- Chutnik M. (2007), *Szok kulturowy. Przyczyny, konsekwencje, przeciwdziałanie*, Universitas, Kraków.
- Cierzniewska R. (2011), *Wokół przemian akademickiego środowiska pedagogów w Polsce. Ostatnia dekada XX wieku – początek XXI wieku*, Wyd. UKW, Bydgoszcz.
- Creswell J.W. (2007), *Qualitative Inquiry and Research Design. Choosing Among Five Approaches*, Sage Publications, Thousand Oaks, California.
- Csikszentmihalyi M. (1996), *Przepływ. Jak poprawić jakość życia. Psychologia optymalnego doświadczenia*, przeł. M. Wajda, Studio Emka, Warszawa.
- Cudowska A. (2009), *Twórcze orientacje życiowe nauczycieli*, „Edukacja”, 3.
- Cudowska A. (2011), *Twórcze orientacje życiowe nauczycieli Podlasia w świetle badań* [w:] A. Karpińska, W. Wróblewska (red.), *Kierunki rozwoju dydaktyki w dialogu i perspektywie*, Difin, Warszawa.
- Czapiński J. (1992), *Psychologia szczęścia. Przegląd badań i zarys teorii cebulowej*, Akademos, Warszawa – Poznań.
- Czapiński J., Panek T. (red.) (2009), *Diagnoza Społeczna 2009. Warunki i jakość życia Polaków*, Rada Monitoringu Społecznego, Warszawa.
- Czekanowski P. (2003), *Rodzina w życiu osób starszych i osoby starsze w rodzinie* [w:] B. Synak (red.), *Polska starość*, Wyd. UG, Gdańsk.
- Czerka E. (2007), *Rodzinne uwarunkowania odradzania dorosłości u młodych mężczyzn*, Impuls, Kraków.
- Czerniawska O. (1996), *Edukacja osób „Trzeciego wieku”* [w:] T. Wujek (red.), *Wprowadzenie do andragogiki*, ITE, Warszawa.
- Czerniawska O. (red.) (1998), *Style życia w starości*, WSHE, Łódź.
- Czerniawska O. (2000), *Drogi i bezdroża andragogiki i gerontologii. Szkice i rozprawy*, WSHE, Łódź.
- Czerniawska O. (2009), *Uniwersytet Trzeciego Wieku, 30 lat działania. Przemiany, dylematy i oczekiwania w epoce ponowoczesnej*, „Chowanna”, 2(33).
- Czeżowski T. (1994), *Jak rozumieć „sens życia”* [w:] M. Środa (red.), *O wartościach, normach i problemach moralnych*, WN PWN, Warszawa.

- Dalkey N.C. Rourke D.L. (1972), *The Delphi Procedure and Rating Quality of Life Factors*, University of California, Los Angeles.
- Dąbrowska P. (2011), *Samotność osób starszych i sposoby jej przeciwdziałania*, „Fides et Ratio”, 2.
- Delors J. (red.) (1998), *Edukacja – jest w niej ukryty skarb*. Raport dla UNESCO Międzynarodowej Komisji do Spraw Edukacji dla XXI wieku pod przewodnictwem J. Delorsa, SOP, Warszawa.
- Denzin N.K. (1970), *The Research Act*, Aldine, Chicago.
- Denzin N.K., Lincoln Y. (red.) (2009a), *Metody badań jakościowych*, t. 1, WN PWN, Warszawa.
- Denzin N.K., Lincoln Y. (red.) (2009b), *Metody badań jakościowych*, t. 2, WN PWN, Warszawa.
- DePaulo B. (2006), *Singled Out. How Singles are Stereotyped, Stigmatized, and Ignored, and Still Live Happily Ever After*, St. Martin's Press, New York.
- Dienelt K. (1989), *Kind und Person. Zur Wiederherstellung des Bildes der Kindheit*, „Vierteljahresschrift für wissenschaftliche Pädagogik”, 65(3).
- Dobrzyńska J. (1999), *Pedagogika personalistyczna*, „Wychowawca”, 9.
- Dolińska G. (1982), *Próba badania mechanizmu kształtowania się koncepcji sensu życia* [w:] M. Dąbek (red.), *Z badań nad psychologicznymi aspektami rozwiązywania problemów życiowych*, Wyd. UW, Wrocław.
- Dolińska-Zygmunt G. (1990), *Psychologia wobec problematyki sensu życia* [w:] K. Obuchowski, B. Puszczewicz (red.), *Sens życia*, Nurt, Warszawa.
- Domański H., Rychard A. (red.) (1997), *Elementy nowego ładu*, IFiS PAN, Warszawa.
- Dubas E. (2000), *Edukacja dorosłych w sytuacji samotności i osamotnienia*, Wyd. UŁ, Łódź.
- Dubas E. (2006), *Edukacja dorosłych w sytuacji samotności i osamotnienia*, Wyd. UŁ, Łódź.
- Dudzikowa M., Jaskulska S., Wawrzyniak-Beszterda R., Bochno E., Bochno I., Knasiecka-Falbińska K., Marciniak M. (2011), *Kapitał społeczny w szkołach różnego szczebla. Diagnoza i uwarunkowania*, Impuls, Kraków.
- Dudzikowa M., Jaskulska S., Wawrzyniak-Beszterda R., Bochno E., Bochno I., Knasiecka-Falbińska K., Marciniak M. (2013), *Oblicza kapitału społecznego uniwersytetu. Diagnoza – interpretacje – konteksty*, Impuls, Kraków.
- Dutkiewicz W. (1996), *Praca magisterska. Przewodnik metodyczny dla studentów pedagogiki*, Strzelec, Kielce.
- Dyczewski L. (1994), *Ludzie starzy i starość w społeczeństwie i kulturze*, RW KUL, Lublin.
- Dyrda M.J. (2009), *Pedagogika społeczna o aspiracjach jakości i sensie życia*, Aspra-Jr, Warszawa.
- Dzięgielewska M. (2006a), *Główne kryzysy w starości* [w:] B. Szatur-Jaworska, M. Dzięgielewska, P. Błędowski (red.), *Podstawy gerontologii społecznej*, Aspra-Jr, Warszawa.
- Dzięgielewska M. (2006b), *O pojęciu „całościowej pedagogiki osób starszych”* [w:] M. Halicka, J. Halicki (red.), *Zostawić ślad na ziemi. Księga Pamiątkowa dedykowana Profesorowi Wojciechowi Pędichowi w 80. rocznicę urodzin i 55. rocznicę pracy naukowej*, Wyd. UB, Białystok.
- Dziurawicz-Kozłowska A. (2002), *Wokół pojęcia jakości życia*, „Psychologia Jakości Życia”, 1(2).
- Elzenberg H. (1994), *Kłopot z istnieniem. Aforyzmy o porządku czasu*, Znak, Kraków.
- Emmons R.A. (2005), *Striving for the Sacred. Personal Meaning, Life Meaning, and Religion*, „Journal of Social Issues”, 61(4).

- Ernst J.M., Cacioppo J.T. (1999), *Lonely Hearts. Psychological Perspective on Loneliness*, „Applied and Preventive Psychology”, 8(1).
- Erozkan A. (2011), *The Attachment Styles Bases of Loneliness and Depression*, „International Journal of Psychology and Counseling”, 3(9).
- Eurobarometr (2007), *Discrimination in Europe. Executive summary*, European Commission, Brussels.
- European Year for Active Ageing and Solidarity between Generations (2012), <http://www.europa.eu/ey2012> [dostęp: 27.08.2014].
- Europejski Rok Aktywności Osób Starszych i Solidarności Międzypokoleniowej 2012 w Polsce. Raport ewaluacyjny (2013), MPiPS, Warszawa.
- Falcman D., Koperski Ł. (2010), *Bycie singlem jako nowa koncepcja życia i alternatywa wobec małżeństwa* [w:] A. Kotlarska-Michalska (red.), *Zalety życia w rodzinie i poza rodziną. Roczniki Socjologii Rodziny. Studia socjologiczne oraz interdyscyplinarne*, t. 20, Wyd. UAM, Poznań.
- Farquhar M. (1995), *Elderly People's Definitions of Quality of Life*, „Social Science & Medicine”, 41(10).
- Fatyga B. (red.) (2004), *Biała księga młodzieży polskiej. Diagnoza sytuacji młodych Polaków jako podstawa strategii państwa dla młodzieży*, MENiS, Warszawa.
- Fatyga B. (2010), *Zmienne koleje trajektorii styków życia* [w:] M. Dudzikowa, M. Czerepaniak-Walczak (red.), *Wychowanie. Pojęcia. Procesy. Konteksty. Interdyscyplinarne ujęcie*, t. 5: *Codziennosc w szkole. Szkoła w codziennosci*, GWP, Gdańsk.
- Fatyga B., Zieliński P. (2010), *Empiryczne typologie stylów życia młodzieży po 1989 roku* [w:] M. Dudzikowa, M. Czerepaniak-Walczak (red.), *Wychowanie. Pojęcia. Procesy. Konteksty. Interdyscyplinarne ujęcie*, t. 5: *Codziennosc w szkole. Szkoła w codziennosci*, GWP, Gdańsk.
- Fees B.S., Martin P., Poom L.W. (1999), *A Model of Loneliness in Older Adults*, „The Journals of Gerontology. Psychological Sciences and Social Sciences”, 54(4).
- Felcyn M., Ogińska-Bulik N. (2009), *Poczucie sensu życia osób w żałobie*, „Polskie Forum Psychologiczne”, 14(1).
- Flanagan J.C. (1982), *Measurement of Quality of Life. Current State of the Art*, „Archives of Physical Medicine and Rehabilitation”, 63(2).
- Flick U. (2010), *Projektowanie badania jakościowego*, przeł. P. Tomanek, WN PWN, Warszawa.
- Flick U. (2011), *O serii Niezbędnik badacza* [w:] G. Gibbs, *Analizowanie danych jakościowych*, przeł. M. Brzozowska-Brywczyńska, WN PWN, Warszawa.
- Frankl V.E. (1962), *Psycholog w obozie koncentracyjnym*, przeł. S. Zgórska, Pax, Warszawa.
- Frankl V.E. (1967), *Psychotherapy and Existentialism. Selected Papers on Logotherapy*, Washington Square Press, New York.
- Frankl V.E. (1976), *Der Wille zum Sinn. Ausgewählte Vorträge über Logotherapie*, Verlag Hans Huber, Bern – Stuttgart – Wien.
- Frankl V.E. (1978), *Nieusłuchany Bóg*, przeł. B. Chwedeńczuk, Pax, Warszawa.
- Frankl V.E. (1979), *The Unheard Cry for Meaning. Psychotherapy and Humanism*, Touchstone, New York.
- Frankl V.E. (1980), *Der Mensch vor der Frage nach dem Sinn. Eine Auswahl aus dem Gesamtwerk*, Verlag R. Piper, München – Zürich.
- Frankl V.E. (1984), *Homo patiens*, przeł. R. Czernecki, J. Morawski, Pax, Warszawa.
- Frankl V.E. (1987), *Das Leiden am sinnlosen Leben*, „Universitas”, 2.

- Frankl V.E. (2009), *Człowiek w poszukiwaniu sensu*, przeł. A. Wolnicka, Czarna Owca, Warszawa.
- Frąckiewicz L. (2007), *Starość jako problem społeczno-ekonomiczny* [w:] L. Frąckiewicz (red.), *W obliczu starości*, ROPS Województwa Śląskiego, Katowice.
- Freeman M. (ed.) (2008), *Domestic Violence, The Family, Law & Society*, Ashgate Publishing, Bridlington.
- Frieske K.W. (red.) (2004), *Utopie inkluzji. Sukcesy i porażki programów reintegracji społecznej*, IPiSS, Warszawa.
- Fromm E. (1989), *Vom Haben zum Sein. Wege und Irrwege der Selbsterfahrung*, Beltz Verlag, Weinheim und Basel.
- Fromm E. (1993), *O sztuce miłości*, przeł. A. Bogdański, Czytelnik, Warszawa.
- Fromm E. (1996), *Zdrowe społeczeństwo*, przeł. A. Tanalska-Dulęba, PIW, Warszawa.
- Fromm E. (2000), *Ucieczka od wolności*, przeł. A. i O. Ziemilscy, Czytelnik, Warszawa.
- Furmanek W. (2012), *Deficyt miłości*, FOSZE, Rzeszów.
- Gajda J. (1987), *Samotność i kultura*, IWZZ, Warszawa.
- Gajda J. (2006), *Trzy aspekty samotności jako determinanta stylu życia i uczestnictwa w kulturze* [w:] P. Domeracki, W. Tyburski (red.), *Zrozumieć samotność. Studium interdyscyplinarne*, Wyd. UMK, Toruń.
- Galewska-Kustra M. (2006), *Studium przypadku jako metoda badań pedagogicznych – analiza krytyczna*, „Przegląd Badań Edukacyjnych”, 1.
- Gałdowa A. (1992), *Powszechność i wyjątek. Rozwój osobowości człowieka dorosłego*, Platan, Kraków.
- Garczyński S. (1972), *Potrzeby psychiczne – niedosyt, zaspokojenie*, Nasza Księgarnia, Warszawa.
- Giddens A. (2006a), *Przemiany intymności. Seksualność, miłość i erotyzm we współczesnych społeczeństwach*, przeł. A. Szulżycka, WN PWN, Warszawa.
- Giddens A. (2006b), *Socjologia*, przeł. A. Szulżycka, WN PWN, Warszawa.
- Giddens A. (2008), *Konsekwencje nowoczesności*, przeł. E. Klekot, Wyd. UJ, Kraków.
- Giddens A. (2010), *Nowoczesność i tożsamość. „Ja” i społeczeństwo w epoce późnej nowoczesności*, przeł. A. Szulżycka, WN PWN, Warszawa.
- Gliński P., Kościński A. (red.) (2009), *Socjologia i Siciński. Style życia. Społeczeństwo obywatelskie. Studia nad przyszłością*, IFiS PAN, Warszawa.
- Grabowski J. (2011), *Historia Kanady*, Prószyński i S-ka, Warszawa.
- Greenwood D.J. (2012), *Action research, czyli o badaniach w działaniu* [w:] D. Jemielniak (red.), *Badania jakościowe. Podejścia i teoria*, t. 1, WN PWN, Warszawa.
- Grochalska M. (2011a), *Na peryferiach uniwersytetu – wyzwania dla edukacji rodzajowej i antydyskryminacyjnej na przykładzie działalności Stowarzyszenia Kofe(m)ina* [w:] M. Pryszmont-Ciesielska (red.), *(Mikro)światy ludzi dorosłych*, Libron, Wrocław.
- Grochalska M. (2011b), *Transgresyjne trajektorie. Zmiany statusu społecznego w perspektywie biograficznej*, Impuls, Kraków.
- Gromkowska-Melosik A. (2011), *Edukacja i (nie)równość społeczna kobiet. Studium dynamiki dostępu*, Impuls, Kraków.
- Gromkowska-Melosik A., Melosik Z. (red.) (2010), *Kultura popularna. Konteksty teoretyczne i społeczno-kulturowe*, Impuls, Kraków.
- Gromkowska-Melosik A., Melosik Z. (red.) (2012), *Tożsamość w społeczeństwie współczesnym. Pop-kulturowe (re)interpretacje*, Impuls, Kraków.

- Grotowska S. (2011), *Seniorzy w przestrzeni publicznej. Kapitał społeczny uczestników wspólnot, ruchów i stowarzyszeń katolickich*, Nomos, Kraków.
- Grudziński A., Spyrka-Chlipała R. (2012), *Młodość w służbie starości. Znaczenie praktyk studenckich w funkcjonowaniu wybranych Domów Pomocy Społecznej w Krakowie* [w:] N.G. Piśkuła (red.), *Starość może być atrakcyjna*, Scriptum, Kraków.
- Grygiel P. (2010), *Doświadczenie samotności – próba analizy ilościowej* [w:] S. Grotowska (red.), *Doświadczenia zmian społecznych*, Nomos, Kraków.
- Guardini R. (1991), *Bóg daleki, Bóg bliski*, przeł. J. Koźbiał, W drodze, Poznań.
- GUS (2014), *Sytuacja demograficzna osób starszych i konsekwencje starzenia się ludności Polski w świetle prognozy na lata 2014–2050*, GUS, Warszawa, <http://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/ludnosc/ludnosc/sytuacja-demograficzna-osob-starszych-i-konsekwencje-starzenia-sie-ludnosc-polski-w-swietle-prognozy-na-lata-2014-2050,18,1.html> [dostęp: 21.03.2015].
- Halicka M. (2004), *Satysfakcja życiowa ludzi starych. Stadium teoretyczno-empiryczne*, Akademia Medyczna w Białymstoku, Białystok.
- Halicka M. (2008), *Dostęp osób starszych do edukacji* [w:] B. Szatur-Jaworska (red.), *Stan przestrzegania praw osób starszych w Polsce. Analizy i rekomendacje działań*, „Biuletyn RPO”, nr 65, RPO, Warszawa.
- Halicka M., Halicki J. (2002), *Integracja społeczna i aktywność ludzi starszych* [w:] B. Synak (red.), *Polska starość*, Wyd. UG, Gdańsk.
- Halicka M., Halicki J. (red.) (2010), *Przemoc wobec ludzi starszych. Na przykładzie badań środowiskowych w województwie podlaskim*, Temida 2, Białystok.
- Halicki J. (2000), *Edukacja seniorów w aspekcie teorii kompetencyjnej. Studium historyczno-porównawcze*, Trans Humana, Białystok.
- Halicki J. (2003), *Geragogika* [w:] T. Pilch, E. Adamczuk (red.), *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, t. 2, G–Ł, Żak, Warszawa.
- Halicki J. (2009), *Edukacja w starości jako działanie poprawiające jakość życia seniorów*, „Chowanna”, 2(33).
- Halicki J. (2010), *Obrazy starości rysowane przeżyciami seniorów*, Wyd. UB, Białystok.
- Hałas E. (red.) (2001), *Rozumienie zmian społecznych*, TN KUL, Lublin.
- Hammen C. (2004), *Depresja. Modele kliniczne i techniki terapeutyczne*, GWP, Gdańsk.
- Harwas-Napierała B., Trempała J. (red.) (2002), *Psychologia rozwoju człowieka*, t. 2: *Charakterystyka okresów życia człowieka*, WN PWN, Warszawa.
- Hazan C., Zeifman D. (1994), *Sex and the Psychological Tether* [in:] K. Bartholomew, D. Perlman (eds.), *Advances in Personal Relationships. Attachment Processes in Adulthood*, Vol. 5, Jessica Kingsley Publishers, Philadelphia.
- Heitger M. (1983), *Kritische Anfragen der Pädagogik an die Therapie* [in:] H. Rothbucher, F. Wurst (red.), *Pädagogik und Psychotherapie – Ihr gemeinsamer Dienst für eine gesündere Gesellschaft*, Salzburg.
- Hernas A. (2005), *Czas i obecność*, Instytut Myśli Józefa Tischnera, Kraków.
- Hill R.D. (2008), *Seven Strategies for Positive Aging*, W.W. Norton & Company, New York.
- Hill R.D. (2009), *Pozytywne starzenie się. Młodzi duchem w jesieni życia*, przeł. M. Lipa, MT Biznes, Warszawa.
- Hołyst B. (1994), *Na granicy życia i śmierci*, Iustitia, Warszawa.
- Homplewicz J. (2003), *Gerontologia wyzwaniem dla pedagogiki XXI wieku. Wykład inauguracyjny wygłoszony na uroczystości XX-lecia UTW przy UR w Rzeszowie 20 czerwca 2003*

- [w:] J. Półciwarka (red.), *Księga Pamiątkowa XX-lecia Uniwersytetu Trzeciego Wieku*, Wyd. UR, Rzeszów.
- Hrapkiewicz H. (2009), *Uniwersytety Trzeciego Wieku jako jedna z form kształcenia osób starszych*, „Chowanna”, 2(33).
- <http://www.utw.pl> [dostęp: 21.11.2014].
- Hwalek M.A., Sengstock M.C. (1986), *Assessing the probability of abuse of the elderly: Toward development of a clinical screening instrument*, „Journal of Applied Gerontology”, 5(2).
- Janicka I. (2006), *Kohabitacja a małżeństwo w perspektywie psychologicznej*, Wyd. UŁ, Łódź.
- Jan od Krzyża (2013), *Noc ciemna*, Wyd. Karmelitów Bosych, Kraków.
- Jan Paweł II (1999), *List do osób w podeszłym wieku*, Pallottinum, Poznań.
- Jaracz K. (2001), *Sposoby ujmowania i pomiaru jakości życia. Próba kategoryzacji*, „Pielęgniarstwo Polskie”, 2.
- Jasińska-Kania A. (2012), *Zmiany wartości Polaków a procesy transformacji, europeizacji i globalizacji* [w:] A. Jasińska-Kania (red.), *Wartości i zmiany przemian postaw Polaków w jednoczącej się Europie*, Scholar, Warszawa.
- Jaspers K. (1990), *Filozofia Egzystencji – wybór pism*, przeł. D. Lachowska, A. Wołkowicz, PIW, Warszawa.
- Jaspers K. (1995), *Szyfry transcendencji*, przeł. C. Piecuch, Comer, Toruń.
- Johnson T. (1986), *Clinical Issues in the Definition of Elder Mistreatment* [in:] K.A. Pillemer, R.S. Wolf (eds.), *Elder Abuse. Conflict in the Family*, Auburn House, Dover.
- Jonda B. (2010), *Starzenie się osób samotnych jako narastający problem społeczny* [w:] D. Kałuża, P. Szukalski (red.), *Jakość życia seniorów w XXI wieku z perspektywy polityki społecznej*, Biblioteka, Łódź.
- Juros A. (1984), *Korelaty osobowościowe poczucia sensu życia*, „Roczniki Filozoficzne”, 32(4).
- Kamberelis G., Dimitriadis G. (2009), *Wywiady zogniskowane. Strategiczne artykulacje pedagogiki, polityki i badań* [w:] N.K. Denzin, Y.S. Lincoln (red.), *Metody badań jakościowych*, t. 2, WN PWN, Warszawa.
- Kamińska J. (2011), *Rodzina partnerska jako relacja współzależnych podmiotów*, Impuls, Kraków.
- Kamiński A. (1974), *Wychowanie do starości jako czynnik adaptacji ludzi starszych do nowoczesnego społeczeństwa*, „Problemy Zabezpieczenia Społecznego”, 6.
- Kamiński A. (1975), *Pedagogika w służbie gerontologii społecznej*, „Człowiek w Pracy i Osiedlu”, 4.
- Kamiński A. (1978), *Studia i szkice pedagogiczne*, PWN, Warszawa.
- Kamiński A. (1986), *Pedagogika w służbie starości* [w:] F.W. Sawicka, B. Maryanska, E. Stańczuk (red.), *Encyklopedia seniora*, Wiedza Powszechna, Warszawa.
- Kamiński K., Jemielniak D. (2011), *Zarządzanie wiedzą*, Wolters Kluwer, Warszawa.
- Kantowicz E. (2001), *Pedagogika społeczna wobec kwestii jakości życia*, „Pedagogika Społeczna”, 1.
- Kapała M. (2006), *Prawdy i mity dotyczące aktywności starszych kobiet. Przegląd badań* [w:] E. Zierkiewicz, A. Łysak (red.), *Trzeci wiek drugiej płci. Starsze kobiety jako podmiot aktywności społecznej i kulturowej*, MarMar, Wrocław.
- Kawecki I. (2004), *Wiedza praktyczna nauczycieli (studium etnograficzne)*, Impuls, Kraków.
- Kawula S. (1997), *Spirala życzliwości: od wsparcia społecznego do samorozwoju* [w:] E. Kantowicz (red.), *Wsparcie społeczne w różnych układach ludzkiego życia*, Glob, Olsztyn.
- Kawula S. (1999), *Samotność* [w:] D. Lalak, T. Pilch (red.), *Elementarne pojęcia pedagogiki społecznej i pracy socjalnej*, Żak, Warszawa.

- Kawula S. (2003), *Mozaikowość rodziny. Szkic do portretu współczesnych form rodzinno-matrzeńskich*, Adiaphora, Olsztyn.
- Kawula S. (2005), *Kształcenie pedagogów społecznych w Polsce: założenia i realizacja* [w:] J. Piekarski, A. Głowala, J. Mielczarek (red.), *Pedagogika*, t. 4, cz. I, Zeszyty Naukowe PWSZ, Płock.
- Kawula S., Bragiel J., Janke A.W. (2000), *Pedagogika rodziny. Obszary i panorama problematyki*, Adam Marszałek, Toruń.
- Kędzior S. (2011), *Duchowość i religijność osób starszych* [w:] A. Fabiś, M. Muszyński (red.), *Spoleczne wymiary starzenia się*, Omnidium, Bielsko-Biała.
- Kępiński A. (1973), *Rytm życia*, WL, Kraków.
- Kępiński A. (1995), *Lęk*, Sagittarius, Warszawa.
- Kielar-Turska M. (2000), *Rozwój człowieka w pełnym cyklu życia* [w:] J. Strelau (red.), *Psychologia. Podręcznik akademicki*, t. 1, GWP, Gdańsk.
- Klamut R. (2002), *Cel – czas – sens życia*, TN KUL, Lublin.
- Klamut R. (2004), *Źródło motywacji podmiotowej – potrzeba sensu życia*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Rzeszowskiej. Ekonomia i Nauki Humanistyczne”, 14.
- Klamut R. (2012), *Typy struktury sensu życia a treści celów wybieranych do realizacji*, „Roczniki Psychologiczne”, 15(4).
- Kłos B. (2012), *Kanadyjski system emerytalny*, „Biuro Analiz Sejmowych”, 16.
- Kocemba J. (2007), *Starzenie się człowieka* [w:] T. Grodzicki, J. Kocemba, A. Skalska (red.), *Geriatry z elementami gerontologii ogólnej*, Via Medica, Gdańsk.
- Kocik L. (2006), *Rodzina w obliczu wartości i wzorów życia ponowoczesnego świata*, Krakowskie Towarzystwo Edukacyjne – Oficyna Wyd. AFM, Kraków.
- Kocimska P. (2003), *Starość wyzwaniem dla współczesności*, „Niebieska Linia”, 5.
- Kocowski T. (1982), *Potrzeby człowieka. Koncepcja systemowa*, Ossolineum, Wrocław.
- Kolbowska A. (2009), *Sytuacja ludzi starszych w społeczeństwie – plany a rzeczywistość*, CBOS, Warszawa.
- Kolman R. (1977), *Próba wartościowania jakości życia. Kwalitologia, lepsza jakość życia*, Not, Gdańsk.
- Kolman R. (2000), *Zespoły badawcze jakości życia*, „Problemy Jakości”, 2.
- Konieczna-Woźniak R. (2013), *Uczenie się pozytywnym wymiarem życia w fazie późnej dorosłości* [w:] E. Solarczyk-Ambrozik (red.), *Całozyciowe uczenie się jako wyzwanie dla teorii i praktyki edukacyjnej*, Wyd. UAM, Poznań.
- Kossakowska M., Kwiatek P., Stefaniak T. (2013), *Sens w życiu. Polska wersja kwestionariusza MLQ (Meaning in Life Questionnaire)*, „Psychologia Jakości Życia”, 12(2).
- Kossakowska M., Zemła-Sieradzka L. (2011), *Wybrane aspekty wzrostu osobistego u osób chorych na stwardnienie rozsiane (SM)*, „Postępy Psychiatrii i Neurologii”, 20(4).
- Kotarbiński T. (1986), *Medytacje o życiu godziwym*, Wiedza Powszechna, Warszawa.
- Kotlarska-Michalska A. (1984), *Więź rodzinna małżeństw w starszym wieku* [w:] Z. Tyszka (red.), *Wybrane kategorie współczesnych rodzin polskich*, Wyd. UAM, Poznań.
- Kotlarska-Michalska A. (1998), *Samotność i poczucie osamotnienia jako problemy współczesnej socjologii* [w:] J. Włodarek (red.), *Miedzy przeszłością a przyszłością*, Wyd. UAM, Poznań.
- Kotlarska-Michalska A. (1999), *Samopoczucie społeczne osób w starszym wieku*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny”, 1.
- Kotlarska-Michalska A. (2000a), *Starość w aspekcie socjologicznym*, „Roczniki Socjologii Rodziny”, 12.

- Kotlarska-Michalska A. (2000b), *Starość w aspekcie socjologicznym* [w:] L. Leońska, Z. Woźniak (red.), *Profil starości*, Wyd. Miejskie, Poznań.
- Kotlarska-Michalska A., Rusanen T., Niemelä P., (1997), *Poczucie bezpieczeństwa społecznego w świetle badań polsko-fińskich*, Wyd. UAM, Poznań.
- Kotowska I., Wóycicka I. (red.) (2008), *Sprawowanie opieki oraz inne uwarunkowania podnoszenia aktywności zawodowej osób w starszym wieku produkcyjnym. Raport z badań*, Departament Analiz Ekonomicznych i Prognoz Ministerstwa Pracy i Polityki Społecznej, Warszawa, http://www.analizy.mpips.gov.pl/images/stories/publ_i_raporty/sprawowanie_opieki.pdf [dostęp: 10.11.2014].
- Kowaleski J.T., Szukalski P. (red.) (2008a), *Pomyślne starzenie się w perspektywie nauk społecznych i humanistycznych*, Wyd. UŁ, Łódź.
- Kowaleski J.T., Szukalski P. (red.) (2008b), *Starzenie się ludności Polski – między demografią a gerontologią społeczną*, Wyd. UŁ, Łódź.
- Kowalik S. (1993), *Pomiar jakości życia – kontrowersje teoretyczne* [w:] A. Bańska, R. Derbis (red.), *Mysł psychologiczna w Polsce odrodzonej. Efektywność działań człowieka*, Wyd. UAM – WSP, Poznań – Częstochowa.
- Kowalik S. (2002), *Diagnoza poczucia jakości życia osób w starszym wieku* [w:] D. Lotz, K. Wenta, W. Zeidler (red.), *Diagnoza dla osób niepełnosprawnych*, Kwadra, Szczecin.
- Kowalik W. (2010), *Seniorzy w sieci. Osoby starsze jako mniejszość w wirtualnym świecie* [w:] Ł. Kaprańska, B. Pactwa (red.), *Agora czy Hyde Park? Internet jako przestrzeń społeczna grup mniejszościowych*, Nomos, Kraków.
- Kowska-Dubas E. (2000), *Edukacja dorosłych w sytuacji samotności i osamotnienia*, Wyd. UŁ, Łódź.
- Kozielecki J. (1981), *Psychologiczna teoria samowiedzy*, PWN, Warszawa.
- Kozielecki J. (1987), *Koncepcja transgresyjna człowieka. Analiza psychologiczna*, PWN, Warszawa.
- Kozielecki J. (1988), *O człowieku wielowymiarowym*, PWN, Warszawa.
- Kozielecki J. (1996), *Człowiek wielowymiarowy*, Żak, Warszawa.
- Kozielecki J. (2006), *Psychologia nadziei*, Żak, Warszawa.
- Kozłowski W. (1996), *Samotność i osamotnienie*, „Nowa Szkoła”, 5.
- Krawczyński M., Olszewski H., Sołowiej J., Tłokiński W. (1997), *Wypełnianie starości. Trening ku życiu*, A.E.L. Publishing House, Manchester – Gdańsk.
- Krok D. (2010), *Rola poczucia sensu życia w radzeniu sobie ze stresem wśród młodzieży akademickiej* [w:] D. Borecka-Biernat (red.), *Sytuacje konfliktowe w środowisku rodzinnym, szkolnym i rówieśniczym*, Difin, Warszawa.
- Krok D. (2011), *Poczucie sensu życia a dobrostan psychiczny*, „Psychologia Jakości Życia”, 12(2).
- Krok D. (2012), *Poczucie jakości życia jako mediator w związkach duchowości i eudajmonistycznego dobrostanu psychicznego*, „Psychologia Jakości Życia”, 12(2).
- Krok, D. (2013), *Style poczucia sensu życia i ich związek z hedonistycznym i eudajmonistycznym dobrostanem psychicznym* [w:] D. Krok, A. Bronowicka (red.), *Jednostka i religia w relacjach społecznych*, Wyd. UO, Opole.
- Kryszkiewicz C. (2006), *Aktywne życie seniorów warunkiem pomyślnego starzenia się* [w:] S. Steuden, M. Marczuk (red.), *Starzenie się a satysfakcja z życia*, Wyd. KUL, Lublin.
- Kubicki P. (2009), *Odwrócona hipoteza w opinii polskich seniorów (nieopublikowany raport z badań własnych)*, SGH, Warszawa.

- Kubinowski D. (2013), *Idiomatyczność – synergia – emergencja. Rozwój badań jakościowych w pedagogice polskiej na przełomie XX i XXI wieku*, Makmed, Lublin.
- Kuchcińska M. (2009), *Edukacja przeciw marginalizacji seniorów*, „Chowanna”, 2(33).
- Kurkiewicz J. (red.) (2007), *Ludzie starsi w wieku okołiemerytalnym*, MPiPS, Warszawa.
- Kvale S. (2004), *InterViews. Wprowadzenie do jakościowego wywiadu biograficznego*, przeł. S. Zabielski, Trans Humana, Białystok.
- Kvale S. (2010), *Prowadzenie wywiadów*, przeł. A. Dziuban, WN PWN, Warszawa.
- Kwak A. (2005), *Rodzina w dobie przemian. Małżeństwo i kohabitacja*, Żak, Warszawa.
- Kwiatkowska H. (1997), *Edukacja nauczycieli. Konteksty – kategorie – praktyki*, IBE, Warszawa.
- Kwieciński Z. (1995), *Socjopatologia edukacji*, Mazurska Wszechnica Nauczycielska, Olecko.
- Lalak D. (2003), *Teoretyczny i praktyczny sens metody indywidualnych przypadków* [w:] T. Pilch, I. Lepalczyk (red.), *Pedagogika społeczna. Człowiek w zmieniającym się świecie*, Żak, Warszawa.
- Lake T. (1993), *Samotność, jak sobie z nią radzić*, KiW, Warszawa.
- Leszczyńska-Rejchert A. (2010), *Człowiek starszy i jego wspomaganie – w stronę pedagogiki starości*, Wyd. UWM, Olsztyn.
- Levinson D.J. (1978), *Rola, osobowość i struktura społeczna* [w:] J. Szmataka (red.), *Elementy Mikrosocjologii. Wybór tekstów*, t. 1, Wyd. UJ, Kraków.
- Levinson D.J. (1986), *A Conception of Adult Development*, „American Psychologist”, 4.
- Lévinas E. (2006), *Istniejący i istnienie*, przeł. J. Margasiński, Homini, Kraków.
- Lévinas E. (2008), *Bóg, śmierć, czas*, przeł. J. Margasiński, Znak, Kraków.
- Lewis C.S. (2009), *Smutek*, przeł. J. Olędzka, Esprit, Kraków.
- Ligus R. (2012), *Tutoring akademicki i badania w działaniu – jakościowe stadium przypadku* [w:] B.D. Gołębnik, H. Kwiatkowska (red.), *Nauczyciele – programowe (nie)przygotowanie*, WN DSW, Wrocław.
- Lukas E. (1987), *Empiryczna walidacja logoterapii* [w:] K. Popielski (red.), *Człowiek – pytanie otwarte*, RW KUL, Lublin.
- Łuczowska J. (red.) (1999), *Opieka nad starszymi ludźmi. Poradnik*, DJ, Gdańsk.
- Łukasik J.M. (2006), *Od nauczyciela adaptacyjnego do autonomicznego. Kształcenie i doskonalenie zawodowe nauczycieli a efektywność pracy*, „Edukacja. Studia. Badania. Innowacje”, 1.
- Łukasik J.M. (2010), *O nauczycielskim postrzeganiu prestiżu zawodu nauczyciela* [w:] R. Kwiecińska, M. Szymański (red.), *Nauczyciel wobec zróżnicowań społecznych*, Wyd. UP, Kraków.
- Łukasik J.M. (2013), *Doświadczenie życia codziennego – narracje nauczycielek na przełomie życia*, Impuls, Kraków.
- Łukaszewski W. (1984), *Szanse rozwoju osobowości*, KiW, Warszawa.
- Łukaszewski W. (2003), *Wielkie pytania psychologii*, GWP, Gdańsk.
- Maciuszek J. (1994), *Jakość życia a nieuniknioność ludzkiego cierpienia* [w:] A. Bańka, R. Derbis (red.), *Psychologiczne i pedagogiczne wymiary jakości życia*, UAM i WSP, Poznań – Częstochowa.
- Majewska-Kafarnowska A. (2009), *Edukacja (seniorów?) w procesie rewalidacji społecznej starzejącego się społeczeństwa*, „Chowanna”, 2(33).
- Mandrzejewska-Smół I. (2012), *Aktywność edukacyjna seniorów jako forma uczestnictwa społecznego* [w:] D. Seredyńska (red.), *Uczestnictwo społeczne w średniej i późnej dorosłości*, Wyd. UKW, Bydgoszcz.

- Mariański J. (1990), *W poszukiwaniu sensu życia. Szkice socjologiczno-pastoralne*, RW KUL, Lublin.
- Mariański J. (2004), *Religijność społeczeństwa polskiego w perspektywie europejskiej. Próba syntezy socjologicznej*, Nomos, Kraków.
- Marody M., Giza-Poleszczuk A. (2004), *Przemiany więzi społecznych. Zarys teorii zmiany społecznej*, Scholar, Warszawa.
- Marynowicz-Hetka E. (2006), *Pedagogika społeczna. Podręcznik akademicki*, t. 1, Warszawa.
- Matusewicz C. (1975), *Psychologia wartości*, PWN, Warszawa – Poznań.
- Matysiak-Błaszczak A., Ściupider M. (2011), *Troska o seniorów i ich wsparcie – wyzwaniem współczesności* [w:] A. Matysiak-Błaszczak, J. Modrzewski, D. Sipińska (red.), *Socjalizacja w kategoriach wieku społecznego. Dorosłość i starość. Standaryzacja socjalizacji inkluzyjnej. Przewodnik i teksty do ćwiczeń z socjologii wychowania*, PWSZ im. J.A. Komeńskiego, Leszno.
- McClusky H.Y. (1973), *Education for Aging. The Scope and the Field and Perspective for the Future* [in:] S.M. Grabowski, M.D. Mason (eds.), *Learning for Aging*, Adult Education Association of the U.S.A. & ERIC Clearinghouse on Adult Education, Washington.
- McGinnis A.L. (1991), *Sztuka przyjaźni*, Vocatio, Warszawa.
- Melosik Z. (2013), *Kultura popularna i tożsamość młodzieży. W niewoli władzy i wolności*, Impuls, Kraków.
- Michalak J.M. (2007), *Uwarunkowania sukcesów zawodowych nauczycieli. Studium przypadków*, Wyd. UŁ, Łódź.
- Michalski J.T. (2011), *Sens życia a pedagogika. Impulsy myśli Viktora E. Frankla*, Wyd. UMK, Toruń.
- Mielczarek A. (2006), *Samotność i osamotnienie ludzi starszych w placówkach opiekuńczych*, „Praca Socjalna”, 4.
- Mielczarek A. (2012), *Determinanty jakości życia seniorów w domu pomocy społecznej* [w:] A.A. Zych (red.), *Poznać, zrozumieć i zaakceptować starość. Wybór materiałów konferencyjnych*, Over Group, Łask.
- Miszcak E. (2006), *Stereotypowy obraz człowieka starszego w Polsce* [w:] J.T. Kowaleski, P. Szukalski (red.), *Starość i starzenie się jako doświadczenie jednostek i zbiorowości ludzkich*, Zakład Demografii UŁ, Łódź.
- Miś L. (2000), *Ery i fazy rozwoju w życiu człowieka dorosłego w ujęciu Daniela J. Levinsona* [w:] P. Socha (red.), *Duchowy rozwój człowieka. Fazy życia, osobowość, wiara, religijność*, Wyd. UJ, Kraków.
- Młodzież 2008 (2009), Praca zbiorowa. Seria „Opinie i Diagnozy”, nr 13, CBOS, Warszawa.
- Mucha J., Krzyżowski Ł. (2010), *Aging in Poland and the Dawn of the 21st Century*, „Polish Sociological Review”, 2.
- Murawska A. (2014), *Kłopotliwy czas szkolnej codzienności* [w:] J.M. Łukasik, I. Nowosad, M.J. Szymański (red.), *Codziennosc szkoły. Nauczyciel*, Impuls, Kraków.
- Mysłakowski Z. (1964), *Wychowanie człowieka w zmiennej społeczności. Szkice z filozofii wychowania*, KiW, Warszawa.
- Nachmias D., Frankfort-Nachmias C. (2001), *Metody badawcze w naukach społecznych*, przeł. E. Hornowska, Zys i S-ka, Poznań.
- Nawrocka J. (2012), *O aktywnościach, zagrożeniach i krzepiącym myśleniu ludzi starych*, Prymat, Białystok.
- Nawrocka J. (2013), *Spoleczne doświadczanie starości. Stereotypy, postawy, wybory*, Impuls, Kraków.

- Neumark D. (2009), *The Age Discrimination in Employment Act and the Challenge of Population Aging*, „Research on Aging”, 31(1).
- Niezabitowski M. (2007), *Ludzie starsi w perspektywie socjologicznej. Problemy uczestnictwa społecznego*, Śląsk, Katowice.
- Niezabitowski M. (2011), *Relacje społeczne ludzi starszych w środowisku zamieszkania – aspekty teoretyczne i empiryczne* [w:] J. Grotowska-Leder (red.), *Wybrane współczesne problemy społeczne i ich rozwiązywanie*, Wyd. UŁ, Łódź.
- Nouwen H.J.M. (2005), *Uczynić wszystko nowe. Zaproszenie do życia duchowego*, przeł. M. Rusiecka, Salwator, Kraków.
- Nowak A. (2002), *Bezrobocie wśród niepełnosprawnych. Studium pedagogiczno-społeczne*, Wyd. UŚ, Katowice.
- Nowicka-Kozioł M. (2008), *Samotność podmiotu ponowoczesnego*, „Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis. Studia Paedagogica”, 1.
- Obuchowski K. (1972), *Psychologia dążeń ludzkich*, PWN, Warszawa.
- Obuchowski K. (1983), *Psychologia dążeń ludzkich*, PWN, Warszawa.
- Obuchowski K. (1985), *Adaptacja twórcza*, Książka i Wiedza, Warszawa.
- Obuchowski K. (1990), *Wprowadzenie do problemu sensu życia* [w:] K. Obuchowski, B. Puszciewicz (red.), *Sens życia*, Warszawa.
- Obuchowski K. (2000), *Galaktyka potrzeb. Psychologia dążeń ludzkich*, Zys i S-ka, Poznań.
- Okła W. (1996), *Interakcyjne uwarunkowania poczucia sensu życia* [w:] K. Popielski (red.), *Człowiek – Wartości – Sens. Studia z psychologii egzystencjalnej*, RW KUL, Lublin.
- Olcoń-Kubicka M., Kubicki P. (2010), *Osamotnienie osób starszych w Polsce – skala, przejawy oraz sposoby przeciwdziałania zjawisku*, „Studia Humanistyczne AGH”, 8.
- Olearczyk T.E. (2008), *Sieroctwo i osamotnienie. Pedagogiczne problemy kryzysu współczesnej rodziny*, Wyd. WAM, Kraków.
- Oleś P. (1987), *Poczucie tożsamości a funkcjonowanie „systemu ja” w okresie dorastania* [w:] T. Rzepa (red.), *W poszukiwaniu tożsamości*, Wyd. US, Szczecin.
- Oleś P. (1989), *Wartościowanie a osobowość*, RW KUL, Lublin.
- Oleś P. (1995), *Kryzys „połowy życia” u mężczyzn. Psychologiczne badania empiryczne*, RW KUL, Lublin.
- Oleś P. (1996), *Problematyka doświadczenia sensu i wartości w okresie połowy życia* [w:] K. Popielski (red.), *Człowiek – Wartości – Sens. Studia z psychologii egzystencjalnej*, RW KUL, Lublin.
- Oleś P. (2000), *Psychologia przełomu połowy życia*, TN KUL, Lublin.
- Oleś P. (2009), *Wprowadzenie do psychologii osobowości*, Scholar, Warszawa.
- Oliwińska I.A., *Style życia współczesnych Polaków na przedpolu starości* [w:] P. Szukalski (red.), *Przygotowanie do starości. Polacy wobec starzenia się*, ISP, Warszawa.
- Orzechowska G. (1999), *Aktualne problemy gerontologii społecznej*, WSP, Olsztyn.
- Orzechowska G. (2003), *Przygotowanie do starości*, „Edukacja Dorosłych”, 3.
- Orzechowska G. (2007), *Przeciw wykluczeniu społecznemu osób starszych* [w:] A. Fabiś (red.), *Instytucjonalne wsparcie seniorów – rozwiązania polskie i zagraniczne*, WSA, Bielsko-Biała.
- Orzechowska G. (2010), *Rola edukacji w późnej dorosłości* [w:] T. Aleksander (red.), *Edukacja dorosłych jako czynnik rozwoju społecznego*, t. 2, ITE PIB, Radom.
- Osińska K. (2002), *Doświadczenie samotności* [w:] A. Matusiak (red.), *Samotność chciana i niechciana*, eSPe, Kraków.

- Pakuła M. (1996), *Edukacja jako czynnik poprawy jakości życia ludzi starszych*, „Edukacja Dorosłych”, 3.
- Pakuła M. (2007), *Postawy osób starszych wobec edukacji. Studium teoretyczno-diagnostyczne*, UMCS, Lublin.
- Palska H. (2004), *Starość i kultura młodości. Jeszcze raz o problemie starzenia się społeczeństwa* [w:] A. Rychar, H. Domański, A. Ostrowska (red.), *Niepokoje polskie*, IFiS PAN, Warszawa.
- Parczewska T. (2012), *Doświadczenie koleżeństwa i przyjaźni przez dzieci z chorobami przewlekłymi*, UMCS, Lublin.
- Pastuszka J. (1981), *Starość człowieka. Rozważania psychologiczne*, „Studia Sandomierskie. Teologia – Filozofia – Historia”, 2.
- Pawłowska R. (2006), *Samotność człowieka – rozważania teoretyczne* [w:] R. Pawłowska, E. Jundziłł (red.), *Pedagogika człowieka samotnego*, Wyd. GWSH, Gdańsk.
- Peace S.M. (1990), *Researching Social Gerontology. Concepts, Methods and Issues*, Sage Publications, London.
- Perek-Białas J. (2004), *Opieka nad ludźmi starymi: społeczeństwo, państwo, rynek* [w:] A. Karwińska, A. Surdej (red.), *Wokół zagadnień gospodarki nieformalnej*, Wyd. AE, Kraków.
- Perek-Białas J., Kocór M. (2005), *Aktywność polityczna osób starszych* [w:] J. Perek-Białas (red.), *Aktywne starzenie, aktywna starość*, Aureus, Kraków.
- Pędich W. (1996), *Ludzie starzy*, Centrum Rozwoju Służb Społecznych, Warszawa.
- Pieter J., Szuman S., Weryński H. (1933), *Psychologia światopoglądu młodzieży. Idealizm, filozofia, religia*, Naukowe Towarzystwo Pedagogiczne, Książnica – Atlas, Warszawa – Lwów.
- Pikuła N.G. (2010), *Sytuacja ludzi starszych we współczesnym społeczeństwie*, „Studia Socialia Cracoviensia”, 1.
- Pikuła N.G. (2011), *Etos starości w aspekcie społecznym. Gerontologia dla pracowników społecznych*, Wyd. WAM, Kraków.
- Pikuła N.G. (2012a), *Poczucie koherencji jako czynnik zdrowia psychicznego seniorów* [w:] N.G. Pikuła (red.), *Starość może być atrakcyjna*, Scriptum, Kraków.
- Pikuła N.G. (2012b), *Zdrowie i aktywność społeczna jako determinanty jakości życia osób starszych* [w:] A.A. Zych (red.), *Poznać zrozumieć i zaakceptować starość. Wybór materiałów konferencyjnych*, Over Group, Łask.
- Pikuła N.G. (2013), *Senior w przestrzeni społecznej*, Borgis, Warszawa.
- Pilch T., Bauman T. (2001), *Zasady badań pedagogicznych. Strategie ilościowe i jakościowe*, Żak, Warszawa.
- Pilecka B. (1986), *Poczucie sensu życia w wybranych teoriach psychologicznych* [w:] B. Pilecka (red.), *Osobowościowe i środowiskowe korelaty poczucia sensu życia*, Wyd. WSP, Rzeszów.
- Pilecka B. (2004), *Kryzys psychologiczny. Wybrane zagadnienia*, Wyd. UJ, Kraków.
- Płużek Z. (1996), *Osobowościowe uwarunkowanie pytania o sens życia* [w:] K. Popielski (red.), *Człowiek – Wartości – Sens. Studia z psychologii egzystencjalnej*, RW KUL, Lublin.
- Polska 2030. Wyzwania rozwojowe (2009), Kancelaria Premiera Rady Ministrów, Warszawa, http://www.wrpo.wielkopolskie.pl/zalaczniki/2012/Raport_Polska_2030_wyzwania_rozwojowe.pdf [dostęp: 30.06.2015].
- Pomykało W. (1997), *Encyklopedia pedagogiczna*, Fundacja Innowacja, Warszawa.
- Popielski K. (1987a), *Elementy poradnictwa psychologicznego i psychoterapii egzystencjalno-kognitywnej* [w:] K. Popielski (red.), *Człowiek – pytania otwarte. Studia z logoteorii i logoterapii*, RW KUL, Lublin.

- Popielski K. (1987b), *Logoteoria i logoterapia w kontekście psychologii współczesnej* [w:] K. Popielski (red.), *Człowiek – pytanie otwarte*, RW KUL, Lublin.
- Popielski K. (1991), *Analiza poczucia sensu życia. Test Noo-dynamiki*, RW KUL, Lublin.
- Popielski K. (1993), *Noetyczny wymiar osobowości. Psychologiczna analiza poczucia sensu życia*, RW KUL, Lublin.
- Popielski K. (1994), *Noetyczny wymiar osobowości. Psychologiczna analiza poczucia sensu życia*, RW KUL, Lublin.
- Popielski K. (1997), *Rozwój i destrukcja poczucia sensu życia (interpretacja nooteoretyczna)* [w:] P. Oleś (red.), *Wybrane zagadnienia z psychologii osobowości*, TN KUL, Lublin.
- Popielski K. (2007), *Poczucie sensu życia jako doświadczenie egzystencjonalnie znaczące i potrzeba rozwojowa* [w:] M. Dudzikowa, M. Czerepaniak-Walczak (red.), *Wychowanie. Pojęcia. Procesy. Konteksty*, t. 2, GWP, Gdańsk.
- Popielski K. (2008), *Psychologia egzystencji. Wartości w życiu*, Wyd. KUL, Lublin.
- Prężyna W. (1996), *Społeczno-religijne odniesienia dla poczucia sensu życia i psychoterapii* [w:] K. Popielski (red.), *Człowiek – Wartości – Sens. Studia z psychologii egzystencjalnej*, RW KUL, Lublin.
- Próchniak P. (2005), *Podjmowanie ryzyka a sens życia człowieka*, PAP, Słupsk.
- Putnam R.D. (2008), *Samotna gra w kręgle. Upadek i odrodzenie wspólnot lokalnych w Stanach Zjednoczonych*, przeł. P. Sadura, S. Szymański, WAiP, Warszawa.
- Raubacha K. (2005), *Edukacja jako przedmiot pedagogiki i jej subdyscyplin* [w:] Z. Kwieciński, B. Śliwerski (red.), *Pedagogika*, t. 1, WN PWN, Warszawa.
- Rearson P., Rowan J. (1981), *Human Inquiry. A Sourcebook of New Paradigm Research*, Wiley, Chichester.
- Reker G.T., Chamberlain K. (2000), *Introduction* [in:] G.T. Reker, K. Chamberlain (eds.), *Exploring Existential Meaning. Optimizing Human Development Across the Life Span*, Sage Publications, Thousand Oaks – London – New Delhi.
- Rembowski J. (1984), *Psychologiczne problemy starzenia się człowieka*, PWN, Warszawa – Poznań.
- Rembowski J. (1992), *Samotność*, Wyd. UG, Gdańsk.
- Reykowski J. (1992), *Procesy emocjonalne. Motywacja. Osobowość* [w:] T. Tomaszewski (red.), *Psychologia ogólna*, t. 2, WN PWN, Warszawa.
- Riesman D. (2011), *Samotny tłum*, przeł. J. Strzelecki, Vis-à-vis/Etiuda, Kraków.
- Rubacha K. (2008), *Metodologia badań nad edukacją*, Łośgraf – Wiesław Łoś, Warszawa.
- Rubinstein S.L. (1964), *Podstawy psychologii ogólnej*, przeł. Z. Danielska, KiW, Warszawa.
- Rudnicka-Drożak E. (2006), *Zjawisko przemocy wobec osób starszych jako forma zagrożenia zdrowia. Konstrukcja narzędzia badawczego dla potrzeb podstawowej opieki zdrowotnej*, Akademia Medyczna im. prof. Feliksa Skubiszewskiego, Lublin.
- Rusiecki M. (2001), *Etyczno-religijne aspekty starszego wieku* [w:] A.A. Zych (red.), *Demograficzne i indywidualne starzenie się*, Wyd. AŚ, Kielce.
- Ruszkiewicz D. (2008), *Życie w pojedynkę – ucieczka od rodziny czy znak naszych czasów?*, Wyd. WSHE, Łódź.
- Rutkowski J. (1988), *Jak badać jakość życia*, „Wiadomości Statystyczne”, 5.
- Rybczyńska D.A., Olszak-Krzyżanowska B. (1995), *Aksjologia pracy socjalnej – wybrane zagadnienia*, Śląsk, Katowice.
- Rządowy Program na rzecz Aktywności Społecznej Osób Starszych na lata 2012–2013 (2012), Warszawa, http://www.mpips.gov.pl/gfx/mpips/userfiles/_public/1_NOWA%20

- STRONA/Aktualnosci/seniorzy/Rzadowy%20Program%20ASOS_2012-2013.pdf [dostęp: 2.07.2015].
- Rządowy Program na rzecz Aktywności Społecznej Osób Starszych na lata 2014–2020 (2014), „Monitor Polski”, poz. 52, Warszawa, https://www.mpips.gov.pl/gfx/mpips/userfiles/_public/1_NOWA%20STRONA/Seniorzy/Program%20ASOS%202014-2020.pdf [dostęp: 2.07.2015].
- Sadowski A. (2001), *Społeczne problemy mniejszości północno-wschodniej Polski w procesie transformacji*, Wyd. UB, Białystok.
- Schiefele J., Staudt J., Dach M.M. (1998), *Pielęgniarstwo geriatryczne*, Wyd. Medyczne Urban & Partner, Wrocław.
- Schimanek T. (2006), *Sytuacja osób powyżej 50-tego roku życia na rynku pracy oraz rola organizacji pozarządowych świadczących usługi rynku pracy skierowane do tych osób*, Fundacja Inicjatyw Społeczno-Ekonomicznych, Warszawa.
- Schimanek T. (2007), *Potrzeba wspólnego działania* [w:] J. Tokarz (red.), *Rynek pracy a osoby bezrobotne 50+ Bariery i szanse*, Akademia Rozwoju Filantropii w Polsce, Warszawa.
- Schneiders S.M. (1989), *Spirituality in the Academy*, „Theological Studies”, 50.
- Schnell T., Becker P. (2006), *Personality and Meaning in Life*, „Personality and Individuals Differences”, 41(1).
- Seed P., Lloyd G. (1997), *Quality of Life*, Jessica Kingsley, London.
- Seligman M.E.P. (2005), *Prawdziwe szczęście. Psychologia pozytywna a urzeczywistnianie naszych możliwości trwałego spełnienia*, przeł. A. Jankowski, Media Rodzina, Poznań.
- Semków J. (2012), *Szanse i możliwości rozwoju człowieka w okresie średniej i późnej dorosłości*, „Gentes et Nationes”, 6.
- Sennett R. (2008), *Wypaczanie charakteru. Wpływ pracy zarobkowej na prywatne życie ludzi w nowym kapitalizmie* [w:] P. Sztompka, M. Bogunia-Borowska (red.), *Socjologia codzienności*, Znak, Kraków.
- Seredyńska D. (red.) (2012), *Uczestnictwo społeczne w średniej i późnej dorosłości*, Wyd. UKW, Bydgoszcz.
- Sęk H. (2003), *Wsparcie społeczne jako kategoria zasobów i wieloznaczne funkcje wsparcia* [w:] Z. Juczyński, N. Ogińska-Bulik (red.), *Zasoby osobiste i społeczne sprzyjające zdrowiu jednostki*, Wyd. UŁ, Łódź.
- Siciński A. (1985), *Styl życia – Kultura – Wybór. Styl życia – z perspektywy „Homo Eligens”*, „Kultura i Społeczeństwo”, 2.
- Sienkiewicz-Wilowska J.A. (2013), *Społeczne aspekty bycia seniorem a rozwój osób w okresie późnej dorosłości* [w:] K. Lipka-Szostak (red.), *Edukacja osób starszych. Uwarunkowania. Trendy. Metody*, STOP, Warszawa.
- Sikora M. (2013), *Potrzeby osób starszych w kontekście procesu uczenia się* [w:] K. Lipka-Szostak (red.), *Edukacja osób starszych. Uwarunkowania. Trendy. Metody*, STOP, Warszawa.
- Silverman D. (2009), *Interpretacje danych jakościowych. Metody analizy rozmowy, tekstu i interakcji*, przeł. M. Głowacka-Grajper, J. Ostrowska, WN PWN, Warszawa.
- Skarga B. (1997), *Tożsamość i różnica*, Znak, Kraków.
- Slevin J. (2008), *Internet i formy związków ludzkich* [w:] P. Sztompka, M. Bogunia-Borowska (red.), *Socjologia codzienności*, Znak, Kraków.
- Słowińska S., Idzikowski B., Olejarz M., Zadłużny M., Dulęba J. (2012), *Inicjatywy i ludzie w kulturze lubuskiej. Nowe przestrzenie (raport z badań)*, Wyd. UZ, Zielona Góra.
- Solarczyk-Ambrozik E. (2013), *Uczenie się przez całe życie jako rzeczywistość edukacyjna. Dyskurs całościowego uczenia się w tle zmian społeczno-ekonomicznych* [w:] E. Solarczyk-

- Ambrozik (red.), *Całozyciowe uczenie się jako wyzwanie dla teorii i praktyki edukacyjnej*, Wyd. UAM, Poznań.
- Stake R.E. (1997), *Studium przypadku* [w:] L. Korporowicz (red.), *Ewaluacja w edukacji*, Oficyna Naukowa, Warszawa.
- Stake R.E. (2009), *Jakościowe studium przypadku* [w:] N.K. Denzin, Y.S. Lincoln (red.), *Metody badań jakościowych*, t. 1, WN PWN, Warszawa.
- Steger M.F., Frazier P., Oishi S., Kaler M. (2006), *The Meaning in Life Questionnaire. Assessing the Presence of and Search for Meaning in Life*, „Journal of Counseling Psychology”, 53(1).
- Stein P. (2008), *Być singlem – próba zrozumienia życia singli* [w:] P. Sztompka, M. Bogunia-Borowska (red.), *Socjologia codzienności*, Znak, Kraków.
- Steinar K. (2004), *InterViews. Wprowadzenie do jakościowego wywiadu badawczego*, przeł. S. Zabielski, Trans Humana, Białystok.
- Steuden S. (2012), *Psychologia starzenia się i starości*, WN PWN, Warszawa.
- Stopińska-Pająk A. (2009), „Szkoła starości” – być, aby się uczyć, „Chowanna”, 2(33).
- Straś-Romanowska M. (2001), *Późna dorosłość. Wiek starzenia się* [w:] B. Harwas-Napierała, J. Trempała (red.), *Psychologia rozwoju człowieka. Charakterystyka okresów życia człowieka*, WN PWN, Warszawa.
- Straś-Romanowska M. (2002), *Starzenie się jako kontekst rozwoju duchowego człowieka* [w:] W. Wnuk (red.), *Ludzie starsi w trzecim tysiącleciu. Szanse – nadzieje – perspektywy*, Alta, Wrocław.
- Straś-Romanowska M., Frąckowiak T. (2008), *Potoczne przekonania na temat starzenia się w świetle badań psychologicznych* [w:] J.T. Kowaleski, P. Szukalski (red.), *Pomysłne starzenie się w perspektywie nauk społecznych i humanistycznych*, Wyd. UŁ, Łódź.
- Strategie działania w starzejącym się społeczeństwie. Tezy i rekomendacje* (2012), Warszawa, <http://www.rpo.gov.pl/pliki/13524502320.pdf> [dostęp: 10.12.2014].
- Stochmiałek J. (2005), *Samotność oraz starość w świetle koncepcji jakości życia* [w:] J. Twardowska-Rajewska (red.), *Przeciw samotności*, Wyd. UAM, Poznań.
- Strumińska-Kutra M., Kołodkiewicz I. (2012), *Studium przypadku* [w:] D. Jemielniak (red.), *Badania jakościowe*, t. 2, WN PWN, Warszawa.
- Suchodolski B. (1979), *Kształt życia*, Nasza Księgarnia, Warszawa.
- Susułowska M. (1989), *Psychologia starzenia się i starości*, PWN, Warszawa.
- Sygit E., Ossowski R. (2002), *Przemoc wobec osób starszych ze względu na ich wiek, płeć i wykształcenie*, „Gerontologia Polska”, 16(3).
- Synak B. (2000), *Ludzie starzy w warunkach transformacji ustrojowej*, Wyd. UG, Gdańsk.
- Sytuacja demograficzna Polski. Raport 2011–2012* (2012), Rządowa Rada Ludnościowa, Warszawa, <http://bip.stat.gov.pl/organizacja-statystyki-publicznej/rzadowa-rada-ludnosciowa/publikacje-rzadowej-rady-ludnosciowej/> [dostęp: 15.10.2014].
- Szacka B. (2003), *Wprowadzenie do socjologii*, Oficyna Naukowa, Warszawa.
- Szafranek A., Halicka M. (2012), *Dezintegracja rodziny jako czynnik niszczący solidarność pokoleniową i międzypokoleniową* [w:] D. Seredyńska (red.), *Uczestnictwo społeczne w średniej i późnej dorosłości*, Wyd. UKW, Bydgoszcz.
- Szafraniec K. (red.) (2011), *Młodzież jako problem i jako wyzwanie ponowoczesności. Z prac Sekcji Socjologii Edukacji i Młodzieży PTS – tom 2*, Adam Marszałek, Toruń.
- Szarota Z. (2004), *Gerontologia społeczna i oświatowa. Zarys problematyki*, AP, Kraków.
- Szarota Z. (2007), *Społeczne wykluczanie starości – edukacyjna riposta* [w:] A. Fabiś (red.),

- Wyzwania współczesnej edukacji dorosłych. Edukacja wobec zjawiska marginalizacja, GWSP, Mysłówice.
- Szarota Z. (2009), *Seniorzy w przestrzeni kulturalno-edukacyjnej społeczeństwa wiedzy*, „Chocwanna”, 2(33).
- Szarota Z., Kijak R. (2013), *Starość. Między diagnozą a działaniem*, Centrum Rozwoju Zasobów Ludzkich, Warszawa.
- Szatur-Jaworska B. (2000), *Ludzie starzy i starość w polityce społecznej*, Aspra-Jr, Warszawa.
- Szatur-Jaworska B. (2006), *Jakość życia w fazie starości – próba diagnozy* [w:] M. Halicka, J. Halicki (red.), Halicka M., Halicki J. (red.), *Zostawić ślad na ziemi. Księga Pamiątkowa dedykowana Profesorowi Wojciechowi Pędichowi w 80. rocznicę urodzin i 55. rocznicę pracy naukowej*, Wyd. UB, Białystok.
- Szatur-Jaworska B., Błędowski P., Dziegielewska M. (2006), *Podstawy gerontologii społecznej*, Aspra-Jr, Warszawa.
- Szatur-Jaworska B., Rysz-Kowalczyk B. (2007), *Raport z badania „Rynek pracy a osoby bezrobotne 50+. Bariery i szanse”* [w:] J. Tokarz (red.), *Rynek pracy a osoby bezrobotne 50+. Bariery i szanse*, Akademia Rozwoju Filantropii w Polsce, Warszawa.
- Szczepański J. (1988), *Sprawy ludzkie*, Czytelnik, Warszawa.
- Szczęśna A. (2010), *Wsparcie społeczne nauczycieli i uczniów jako wymiar jakości pracy szkoły* [w:] I. Nowosad, I. Mortag, J. Ondráková (red.), *Jakość życia i jakość szkoły*, UZ, Zielona Góra.
- Szczukiewicz P. (1998), *Rozwój psychospołeczny a tożsamość*, UMCS, Lublin.
- Szewczyzak M., Stachowska M., Talarowska D. (2012), *Ocena jakości życia osób w wieku podeszłym – przegląd piśmiennictwa*, „Nowiny Lekarskie”, 81(1).
- Sztompka P. (2005), *Socjologia zmian społecznych*, przeł. J. Konieczny, Kraków.
- Sztompka P. (2008), *Życie codzienne – temat najnowszej socjologii* [w:] P. Sztompka, M. Bogunia-Borowska (red.), *Socjologia codzienności*, Znak, Kraków.
- Szukalski P. (2008), *Starzenie się ludności – wyzwania XXI wieku* [w:] P. Szukalski (red.), *To idzie starość – polityka społeczna a przygotowanie do starzenia się ludności*, ISP, Warszawa.
- Szukalski P. (2012a), *Aktywność zawodowa* [w:] P. Błędowski, M. Mossakowska, A. Więcek (red.), *Aspekty medyczne, psychologiczne, socjologiczne i ekonomiczne starzenia się ludzi w Polsce*, Termedia, Poznań.
- Szukalski P. (2012b), *Solidarność pokoleń. Dylemat relacji międzypokoleniowej*, Wyd. UŁ, Łódź.
- Szulakiewicz M. (2011), *Czas i to, co ludzkie. Szkice z chronozofii i kultury*, Wyd. UMK, Toruń.
- Szuman S. (1947), *Poważne i pogodne zagadnienia afirmacji życia*, Wyd. Józefa Nawrockiego, Katowice.
- Szymański M.J. (2002), *Kryzys i zmiana. Studia nad przemianami edukacyjnymi w Polsce w latach dziewięćdziesiątych*, AP, Kraków.
- Szymański M.J. (2008a), *Rodzina i szkoła w procesie gwałtownej zmiany społecznej* [w:] M.J. Szymański (red.), *W poszukiwaniu drogi. Szanse i problemy edukacji w Polsce*, AP, Kraków.
- Szymański M.J. (2008b), *Szkoła i nauczyciel w okresie przemian społecznych* [w:] M.J. Szymański (red.), *W poszukiwaniu drogi. Szanse i problemy edukacji w Polsce*, AP, Kraków.
- Szymański M.J. (2009), *Edukacja we współczesnej debacie publicznej*, „Debata Edukacyjna”, nr 2.
- Szymański M.J. (2013), *Socjologia edukacji. Zarys problematyki*, Impuls, Kraków.

- Śliwerski B. (2010), *Teoretyczne i empiryczne podstawy samowychowania*, Impuls, Kraków.
- Śliwerski B. (2013), *Samowychowanie jako jeden z rodzajów uczenia się przez całe życie* [w:] E. Solarczyk-Ambrozik (red.), *Całozyciowe uczenie się jako wyzwanie dla teorii i praktyki edukacyjnej*, Wyd. UAM, Poznań.
- Tarkowska E. (1994), *Życie codzienne w domach pomocy społecznej*, IFiS PAN, Warszawa.
- Tarnogórski C. (1988), *Wobec samotności i osamotnienia* [w:] M. Szyszkowska (red.), *Samotność i osamotnienie*, Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, Warszawa.
- Tatarkiewicz W. (1983), *O szczęściu*, PWN, Warszawa.
- Tatarkiewicz W. (1991), *O doskonałości*, Daimonion, Lublin.
- Tibbitts C. (ed.) (1960), *Handbook of Social Gerontology. Societal Aspects of Aging*, University of Chicago.
- Tobiasz-Adamczyk B. (2000a), *Czynniki warunkujące jakość życia osób starszych wiekiem* [w:] J. Pauli, M. Szlęzak (red.), *Polityka społeczna wobec starości*, Regionalny Ośrodek Polityki Społecznej, Kraków.
- Tobiasz-Adamczyk B. (2000b), *Psychospołeczne aspekty wieku podeszłego* [w:] J. Kocemba, T. Grodzicki (red.), *Zarys gerontologii klinicznej*, Medyczne Centrum Kształcenia Podyplomowego UJ, Kraków.
- Tobiasz-Adamczyk B. (2000c), *Wybrane elementy socjologii zdrowia i choroby*, Wyd. UJ, Kraków.
- Tobiasz-Adamczyk B. (2007), *Społeczne aspekty starzenia się i starości* [w:] T. Grodzicki, J. Kocemba, A. Skalska (red.), *Geriatrya z elementami gerontologii ogólnej*, Via Medica, Gdańsk.
- Tobiasz-Adamczyk B. (2009), *Przemoc wobec osób starszych jako problem społeczny* [w:] B. Tobiasz-Adamczyk (red.), *Przemoc wobec osób starszych*, Wyd. UJ, Kraków.
- Tobiasz-Adamczyk B. (2013), *Badania nad jakością życia uwarunkowaną stanem zdrowia a relacje lekarz-pacjent* [w:] M. Skrzypek (red.), *Socjologia Medycyny w multidyscyplinarnych badaniach humanizujących biomedycynę*, Wyd. KUL, Lublin.
- Tobiasz-Adamczyk B., Brzyski P., Bajka J. (2003), *Społeczne uwarunkowania jakości życia kobiet u progu wieku starszego. Badania porównawcze*, Wyd. UJ, Kraków.
- Tobiasz-Adamczyk B., Szafranec K., Bajka J. (1999), *Zachowania w chorobie*, Collegium Medicum UJ, Kraków.
- Tomaszewska Z. (2012), *Uczenie się przez całe życie jako główna kompetencja współczesnego człowieka* [w:] J. Piekarski, L. Tomaszewska, A. Głowala (red.), *Edukacja jako całozyciowe doświadczenie*, Wyd. PWSZ, Płock.
- Tornstam L. (1989), *Gero-transcendence. A Meta-theoretical Reformulation of the Disengagement Theory*, „Aging. Clinical and Experimental Research”, 1(1).
- Torrance G.W. (1987), *Utility Approach to Measuring Health-Related Quality of Life*, „Journal of Chronic Diseases”, 40(6).
- Trafiątek E. (2003), *Polska starość w dobie przemian*, Wyd. UŚ, Katowice.
- Trafiątek E. (2006), *Starzenie się i starość. Wybór tekstów z gerontologii społecznej*, Wszechnica Świętokrzyska, Kielce.
- Trzebińska E. (2000), *Psychologia jakości życia*, „Psychologia Jakości Życia”, 1(1).
- Trzebińska E. (2008), *Psychologia pozytywna*, WN PWN, Warszawa.
- Tryfan B. (1993), *Wiejska starość w Europie*, PAN, Warszawa.
- Turlejska B. (1998), *Monografia pedagogiczna i studium przypadku* [w:] S. Palka (red.), *Orientacje w metodologii badań pedagogicznych*, Wyd. UJ, Kraków.
- Twardowska-Rajewska J. (red.) (2005), *Przeciw samotności*, Wyd. UAM, Poznań.

- Twardowska-Rajewska J. (2007), *Senior w domu. Opieka długoterminowa nad niesprawnym seniorem*, Wyd. UAM, Poznań.
- Twardowska-Rajewska J., Rajewska de Mezer J. (2005), *Nadużycia wobec seniorów w ich rodzinach* [w:] M. Bińczycka-Anholcer (red.), *Przemoc i agresja jako problem zdrowia publicznego*, PTHP, Warszawa.
- Tyszką Z. (2003), *Rodzina we współczesnym świecie*, Wyd. UAM, Poznań.
- Urry J. (2008), *Sieci społeczne, podróże i rozmowy* [w:] P. Sztompka, M. Bogunia-Borowska (red.), *Socjologia codzienności*, Znak, Kraków.
- Uzar K. (2011), *Wychowanie w perspektywie starości. Personalistyczne podstawy geragogiki*, Wyd. KUL, Lublin.
- Walesa C. (1996), *Rozwój wartości i sensu życia* [w:] K. Popielski (red.), *Człowiek – Wartości – Sens. Studia z psychologii egzystencjalnej*, RW KUL, Lublin.
- Walden-Gałusko de K. (1993), *Wykorzystywanie badania jakości życia w psychiatrii*, Pamiętnik VII Gdańskich Dni Lecznictwa Psychiatrycznego, Jurata, 24–25 IX 1993, Gdańsk.
- Walkowska W. (2006), *Obszary społecznej dyskryminacji pokolenia 50+ – na przykładzie badań* [w:] J. Kowaleski, P. Szukalski (red.), *Starość i starzenie się jako doświadczenie jednostek i zbiorowości ludzkich*, Zakład Demografii UŁ, Łódź.
- Wądołowska K. (2010a), *Obraz typowego Polaka w starszym wieku*, CBOS, Warszawa, http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2010/K_002_10.PDF [dostęp: 2.07.2015].
- Wądołowska K. (2010b), *Polacy wobec ludzi starszych i własnej starości*, CBOS, Warszawa, http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2009/K_157_09.PDF [dostęp: 2.07.2015].
- Weisskoff-Joelson E. (1980), *The Place of Logotherapy in the World Today*, „The International Forum for Logotherapy”, 2(2).
- Westerhof G.J., Bohlmeijer E., Valenkamp P. (2004), *In Search of Meaning. A Reminiscence Program for Older Persons*, „Educational Gerontology”, 30(9).
- Wiatrowski Z. (2005), *Podstawy pedagogiki pracy*, Wyd. AB im. Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz.
- Wiktor E. (2001), *Kształtowanie poczucia tożsamości społecznej osób niepełnosprawnych w procesie rehabilitacji* [w:] E. Syrek (red.), *Jakość życia w chorobie. Społeczno-pedagogiczne studium indywidualnych przypadków*, Impuls, Kraków.
- Wilkinson I. (2008), *W stronę socjologicznej conceptualizacji problemu lęku* [w:] P. Sztompka, M. Bogunia-Borowska (red.), *Socjologia codzienności*, Znak, Kraków.
- Winnicka E. (2012), *Chorzy na młodość. Jak pogodzić się z upływem czasu w świecie, który nie akceptuje starości*, „Polityka”, nr 2, dodatek „Ja, My, Oni. Poradnik Psychologiczny Polityki”, 9.
- Wiśniewska-Roszkowska K. (1989), *Starość jako zadanie*, Pax, Warszawa.
- Wnuk M., Zielonka D., Purandare B., Kaniowski A., Klimberg A., Ulatowska-Szostak E., Palicka E., Zarzycki A., Kominarz E. (2013), *Przegląd koncepcji jakości życia w ramach społecznych*, „Hygeia Public Health”, 48.
- Wnuk W. (2002), *Poradnictwo dla osób starszych wyzwaniem dla andragogiki* [w:] W. Horynia, J. Maciejowski (red.), *Nauczyciel andragog u progu XXI wieku*, Wyd. UW, Wrocław.
- Wojciszke B. (2009), *Człowiek wśród ludzi. Zarys psychologii społecznej*, Scholar, Warszawa.
- Worach-Kardas H. (2000), *Przestrzeń życiowa jako długość życia a zdrowotność osób starszych w Polsce* [w:] M. Dzięgielewska (red.), *Przestrzeń życiowa i społeczna ludzi starszych*, ITE, Łódź.

- WHOQOL Group, The World Health Organization (1995), *Quality of Life Assessment (WHOQOL). Position Paper from the World Health Organization*, „Social Science & Medicine”, 41(10).
- WHO (2008), *A Global Response to Elder Abuse and Neglect. Building Primary Health Care Capacity to Deal with the Problem Worldwide*, http://www.who.int/ageing/publications/ELDER_DocAug08.pdf [dostęp: 29.06.2015].
- WHO (2011), *European Report on Preventing Elder Maltreatment*, http://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0010/144676/e95110.pdf [dostęp: 29.06.2015].
- Woźniak Z. (2006), *Dziesięć zasad dobrego starzenia się* [w:] M. Halicka, J. Halicki (red.), *Zostawić ślad na ziemi. Księga Pamiątkowa dedykowana Profesorowi Wojciechowi Pędichowi w 80. rocznicę urodzin i 55. rocznicę pracy naukowej*, Wyd. UB, Białystok.
- Wóycicka I., Matysiak A. (2004), *Czy Polacy powinni zrezygnować z wcześniejszych emerytur* [w:] I. Wóycicka (red.), *Później na emeryturę?*, Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową, Gdańsk.
- Wrzesień W. (2003), *Jednostka – rodzina – pokolenie. Studium relacji międzypokoleniowych w rodzinie*, Wyd. UAM, Poznań.
- Zabiński J. (2010), *Religijno-moralne wartościowanie życia i śmierci jako duchowe bezpieczeństwo starzejącego się człowieka* [w:] M. Halicka, J. Halicki, K. Czykiera (red.), *Zagrożenia w starości na jej przedpolu*, Wyd. UB, Białystok.
- Zaleski Z. (1987), *Motywacyjna funkcja celów w działalności człowieka*, RW KUL, Lublin.
- Zaleski Z. (1988), *Transtemporalne „Ja”. Osobowość w trzech wymiarach czasowych*, „Przegląd Psychologiczny”, 31(4).
- Zaleski Z. (1990), *Cele osobiste a sens życia* [w:] K. Obuchowski, B. Puszczewicz (red.), *Sens życia*, Nurt, Warszawa.
- Zaleski Z. (1991), *Psychologia zachowań celowych*, WN PWN, Warszawa.
- Zalewska J. (2010), *Starość a przemiany więzi społecznych*, „Kultura i Społeczeństwo”, 3.
- Zamorska B. (2008), *Nauczyciel. (Re)konstrukcja bycia-w-świecie edukacji*, DSW, Wrocław.
- Zaorska Z. (1999), *Dodać życia do lat*, Klanza, Lublin.
- Znaniecki F. (1938), *Socjologiczne podstawy ekologii ludzkiej*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny”, 1.
- Zych A.A. (1989), *Jak być starym?...*, „Człowiek i Światopogląd”, 10.
- Zych A.A. (1995), *Człowiek wobec starości. Szkice z gerontologii społecznej*, Interart, Warszawa.
- Zych A.A. (1999), *Człowiek wobec starości. Szkice z gerontologii społecznej*, Śląsk, Katowice.
- Zych A.A. (2001), *Słownik gerontologii społecznej*, Żak, Warszawa.
- Zych A.A. (2004), *Moderacja rozwoju – wyzwaniem dla gerontologii edukacyjnej*, „Gerontologia Polska”, 3.
- Zych A.A. (2005a), *Narodziny nowego wieku. Eseje, felietony i szkice*, Atut, Wrocław.
- Zych A.A. (2005b), *The Living Situation of Elderly Americans of Polish Descent in Chicago*, DSWE TWP, Wrocław.
- Zych A.A. (2006), *Starość – starzenie się* [w:] T. Pilch, F. Adamski (red.), *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, t. 5, R–St, Żak, Warszawa.
- Zych A.A. (2009), *Przekraczając smugę cienia. Szkice z gerontologii i tanatologii*, Śląsk, Katowice.
- Zych A.A. (2010), *Leksykon gerontologii*, Impuls, Kraków.
- Zych A.A. (2011), *Dezintegracja negatywna i rozpad osobowości w chorobie Alzheimera a możliwości przystosowania do życia w trudnej codzienności* [w A. Nowicka, W. Baziuku (red.), *Człowiek z chorobą Alzheimera w rodzinie i środowisku lokalnym*, OW UZ, Zielona Góra.

- Zych A.A., Bartel R. (1990), *Sytuacja życiowa ludzi w podeszłym wieku w Polsce i w Republice Federalnej Niemiec*, WSP, Kielce.
- Żukiewicz A. (2009), *Reintegracja społeczna i zawodowa podopiecznych systemu pomocy społecznej. Przykład działalności Klubu Integracji Społecznej*, Impuls, Kraków.